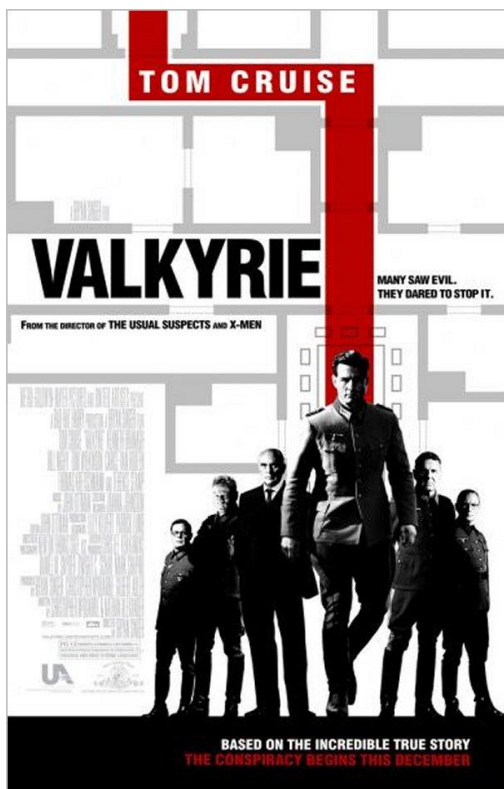


Stauffenberg en de 20. Juli

Beeldvorming in films en propaganda



Masterscriptie Erik Vloedgraven

Studentnummer: 3244571

Scriptie begeleider: Dr. Mr. F.W. Lantink

Mastertutorial 'Politieke geschiedenis van Duitsland 1740-1989'

Inhoudsopgave

Dankwoord	3
Inleidend Hoofdstuk	4
- Onderzoeksonderwerp	6
- Analysemethodiek: beeldvorming via film	7
- Stauffenberg	10
- De 20. Juli	12
- Geschiedschrijving over Stauffenberg en de 20. Juli	16
1. Stauffenberg en nazibeeldvorming	18
- Hitler en de <i>Deutsche Wochenschau</i>	19
- Goebbels in <i>das Reich</i> en op de radio	21
- Nazibeeldvorming over de 20. Juli	25
2. Beeldvorming Stauffenberg in de jaren '50 en '60	32
- Duitsland na de Tweede Wereldoorlog	32
- Stauffenberg in het verhaal rond veldmaarschalk Rommel	36
- Stauffenberg in Duitse films uit 1955	38
o <i>Der 20. Juli</i> (1955)	38
o <i>Es Geschah am 20. Juli</i> (1955)	41
- Stauffenberg in een fictieverhaal: <i>the Night of the Generals</i>	43
- Stauffenberg in docudrama: <i>Operation Walküre</i>	45
- Stauffenberg: held of verrader?	47
3. Beeldvorming Stauffenberg vanaf de late jaren '80	50
- Duitsland sinds de eenwording	50
- <i>War and Remembrance</i>	53
- <i>The plot to kill Hitler</i>	54
- Stauffenberg in Duitse films en documentaires in de 21^e eeuw	56
o <i>Stauffenberg</i>	57
o Stauffenberg in <i>Sie wollten Hitler töten</i>	59
- Tom Cruise als Stauffenberg in <i>Valkyrie</i>	61
- Stauffenberg als symbool voor de Duitse geschiedenis?	64
Conclusie	66
Literatuurlijst	71
Beeldmateriaal	74
Audiomateriaal	74

Dankwoord

Een onderzoek waarvoor films gekeken worden klinkt voor iemand die vooral veel boeken moest lezen voor zijn studie als een welkome variatie. De variatie van de historiografie en het beeldmateriaal heeft er uiteindelijk voor gezorgd dat het onderwerp mij continu heeft kunnen boeien. Daarnaast vond ik het persoonlijk interessant om te zien hoe Duitsland met haar eigen bezwaarde verleden heeft leren omgaan.

Er zijn een aantal mensen die er voor hebben gezorgd dat dit onderzoek in deze staat is afgeleverd. Zij hebben er ook voor gezorgd dat ik de motivatie kon vinden om door te gaan met lezen en schrijven als ik het zelf even niet meer zag zitten. Als eerste wil ik daarom mijn hele familie bedanken. Zonder de steun van mijn familie was dit onderzoek niet zover gekomen. Er zijn genoeg momenten geweest dat de motivatie ontbrak. Mijn familie, en dan vooral mijn ouders, gaven mij het inzicht om vooral in mezelf te geloven. Daarnaast wil ik ook mijn broers niet vergeten, die allen op hun eigen wijze hebben bijgedragen aan dit onderzoek.

Tot slot bedank ik mijn begeleider Frans Willem Lantink voor de tips die hij mij heeft gegeven bij het schrijven van dit onderzoek. Daarnaast bedank ik hem voor het feit dat hij steeds weer de tijd nam om hernieuwde versies te lezen.

Erik Vloedgraven, Deventer augustus 2014.

Inleidend hoofdstuk

‘Nicht nur der gesamte Widerstand wurde unter den 20. Juli 1944 subsumiert, sondern letzterer wurde dann auch noch auf das unmittelbare Geschehen des Staatstreichs an jenem magischen Datum reduziert’¹.

Met dit citaat legt Jürgen Danyel de betekenis van de *20. Juli* heden ten dage perfect uit. In het Duitse collectieve geheugen is het verzet tegen Hitler gereduceerd tot deze mislukte aanslag. De dag dat Claus Schenk Graf von Stauffenberg probeerde Hitler te vermoorden is gelijk gesteld aan ‘het verzet’².

Adolf Hitler was in Duitsland aan de macht tussen 1933 en 1945. In deze periode zijn talloze (pogingen tot) aanslagen op hem gepleegd. Zelfs voordat hij aan de macht kwam zijn er aanslagen op hem gepleegd. Will Berthold heeft daarover in 1981 *‘Die 42 Attentate auf Adolf Hitler’* gepubliceerd. Bekende andere aanslagen zijn onder anderen de aanslag van George Elser op 8 november 1939 in München, en de poging van Henning von Tresckow, Fabian von Schlabrendorff en Rudolph Cristoph Freiherr von Gersdorff op 13 maart 1943. Er werd ook passief verzet gepleegd door onder meer leden van de Protestantse Kerk en de *Weisse Rose*. Daarnaast was er nog de Nederlandse anarchist Marinus van der Lubbe die in 1933 de Rijksdag in brand stak³. Toch is de *20. Juli* als enige van deze verzetsdaden te zien als *dé lieu de mémoire* of hét *Erinnerungsort* (plaats van herinnering)⁴ van het verzet tegen Hitler. De aanslag van Stauffenberg in de *Wolfsschanze* is hét symbool van het ‘andere Duitsland’: het Duitsland van het verzet in het Duitse collectieve geheugen. Tegelijkertijd wordt de *20. Juli* volgens Danyel gezien als *Aufstands des Gewissens*⁵.

Maar dat de *20. Juli* in Duitsland deze status als symbool heeft gekregen, was niet vanzelfsprekend. Peter Steinbach stelt geheel terecht dat er een grote discrepantie is tussen de gebeurtenis zelf, haar impact en de nagedachtenis aan de aanslag⁶. Het naziregime van Adolf Hitler heeft er middels een uitvoerige propagandacampagne alles aan gedaan om de herinnering aan de *20. Juli* in het Duitse geheugen een negatieve connotatie te geven.

¹ Jürgen Danyel, ‘Der 20. Juli’ in: Étienne François en Hagen Schulze (ed.), *Deutsche Erinnerungsorte*, Band II, (München 2001) 220-237, 224.

² Peter Steinbach, *Widerstand im Widerstreit: Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus in der Erinnerung der Deutschen* (tweede druk München 2001) 351.

³ Marcus Giebeler, *Die Kontroverse um den Reichstagsbrand: Quellenprobleme und historiographische Paradigmen* (München 2010) 273.

⁴ Pierre Nora, ‘Between memory and history: *Les lieux de mémoire*’, *Representation* 26 (1989) 7-24, 7.

⁵ Danyel, *Der 20. Juli*, 226.

⁶ Steinbach, *Widerstand im Widerstreit*, 344.

In de afgelopen jaren was er meer aandacht dan ooit voor de aanslag van 20 juli 1944. Zo zijn er talloze films over Stauffenberg en de *20. Juli* gemaakt. Daarnaast zijn er jaarlijks grote bijeenkomsten in Berlijn en andere plekken in Duitsland om de aanslag te herdenken. Op 20 juli 2014 was het zeventig jaar geleden dat de aanslag werd gepleegd. Op verscheidene plaatsen in Duitsland werd de aanslag herdacht. Zo werd een herinneringsdienst vanuit Berlijn live op de ZDF uitgezonden. Ook bij de *Plötzensee*-gevangenis en het *Bendlerblock* werden bijeenkomsten gehouden. Daarbij werd in verscheidene voordrachten de waarde van de aanslag voor het hedendaagse Duitsland uitgelegd. Eén van deze voordrachten kwam van de bondspresident, Joachim Gauck. Voor Gauck geldt net als voor veel andere Duitsers, dat deze aanslag een bijzondere waarde met zich meedraagt. Daarnaast hamerde Gauck vooral op de door de verzetsleden getoonde moed.

De *20. Juli* heeft nu duidelijk een centrale plaats in het collectieve geheugen van de Bondsrepubliek. Danyel geeft bovendien aan dat Duitse historici minder geïnteresseerd lijken te zijn in wat er wanneer en waarom gebeurde, maar eerder hoe deze gebeurtenissen worden herinnerd⁷.

Juist deze dualiteit en de lading die zij met zich meedraagt, maakt dat Stauffenberg en de *20. Juli* een uiterst interessant onderzoeksonderwerp is. In de volgende paragraaf wordt de beeldvorming rond deze roemruchte aanslag als probleemstelling verder uitgewerkt. Vervolgens worden de werkwijze en de analysemethodiek uitgelegd. De paragrafen die daarop volgen geven een historische schets van Stauffenberg, de *20. Juli* en het verzet in het algemeen.

Voor het eerste hoofdstuk, dat zich volledig richt op de beeldvorming in nazi-Duitsland, zal de weergave van Stauffenberg en de *20. Juli* in de propaganda centraal staan. In de twee hoofdstukken die volgen zal de filmische verbeelding van de *20. Juli* geanalyseerd worden. Welk beeld komt in de films over Stauffenberg en de *20. Juli* naar voren? Hoe verhoudt zich dat tot het beeld dat de nazipropaganda schiep? Daarnaast is de vraag hoe deze beeldvorming zich verhoudt tot het omgaan met de traumatische herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Duitsland: de *Vergangenheitsbewältigung*. Hebben Stauffenberg en de *20. Juli* een uitzonderingspositie in het Duitse collectieve geheugen gekregen?

⁷ Jürgen Danyel, 'Unwirtliche Gegenden und abgelegene Orte? Der Nazionalsozialismus und die deutsche Teilung als Herausforderungen einer Geschichte der deutschen 'Erinnerungsorte'', *Geschichte und Gesellschaft* 24 (1998) 463-475, 463.

Onderzoeksonderwerp

De nazipropaganda schetste een zeer pregnant beeld van Stauffenberg en de *20. Juli*. Dit onderzoek gaat specifiek in op de vraag in hoeverre de nazibeeldvorming van invloed is geweest op de beeldvorming over Stauffenberg en de *20. Juli* in twee verschillende naoorlogse perioden.

De nazipropaganda gaat dienen als een ‘negatief’, juist omdat er een zeer pregnant beeld is geschetst via radio, bioscoop en tijdschriften. Deze weergave van Stauffenberg en de *20. Juli* wordt afgezet tegen twee latere naoorlogse perioden: de jaren 1950-1970 en 1985-2010. Door te kiezen voor drie verschillende tijdspercepties, is een duidelijke vergelijking te maken in de weergave van de aanslag sinds 20 juli 1944. Bij de periode 1950-1970 is aan te nemen dat de beeldvorming nog werd beïnvloed door het recente oorlogsverleden. Daarnaast is voor de periode 1985-2010 aan te nemen dat de Duitse *Wiedervereinigung* (1989-1990) en het nieuwe Duitse zelfvertrouwen van invloed is geweest op de plaats van de iconische aanslag in het collectieve geheugen en de politiek van het herinneren.

Juist de schijnbare tegenstelling tussen nazipropaganda aan de ene kant en Stauffenberg en de *20. Juli* als *lieu de mémoire* hebben mijn persoonlijke interesse gewekt. Daarom draait dit onderzoek om de vraag hoeveel invloed de eerste negatieve duiding door het naziregime op latere (positieve) beeldvorming is geweest.

Het begrip *lieux de mémoire* is met het proces van de beeldvorming en de imagologie van de aanslag te verbinden. Hoewel Pierre Nora in zijn oorspronkelijke Franse werk geen sluitende definitie geeft van ‘plaatsen van herinnering’, *lieux de mémoire*, doet hij dat in de Engelse vertaling van zijn werk wel, zij het met tegenzin. Daarin zegt hij dat een *lieu de mémoire* elke materiële of immateriële significante entiteit is, die door menselijke opzet of door het verloop van de tijd tot een symbolisch deel van het herinneringserfgoed van een samenleving is geworden⁸. Volgens Nora zijn deze *lieux de mémoire* een uiting van de crisis van het collectieve geheugen; zij houden herinneringen kunstmatig in stand. *Lieux de mémoire* zijn het tegenovergestelde van *milieux de mémoire*: herinneringen die op natuurlijke wijze worden overgedragen van generatie op generatie. Door de versnelling van de geschiedenis, *accélération de l’histoire*, worden mensen ontvreemd van het verleden, hun wortels en hun

⁸ Pierre Nora en Lawrence D. Kritzman (ed.), *Realms of memory: Rethinking the French past. Vol. 1: Conflicts and divisions* (New York 1996) XVII.

herinneringen⁹. Juist doordat de collectieve herinnering en andere *lieux de mémoire* het vergeten dienen tegen te gaan staan ze in feite los van de geschiedenis. Nora stelt hiermee dat er een tegenstelling is tussen *histoire* en *mémoire*¹⁰. *Lieux de mémoire* bestaan in drie verschillende dimensies: de materiële (hoe wordt iets bewaard of herdacht in het collectieve geheugen?), de functionele (waarom wordt iets herdacht of bewaard?) en de symbolische dimensie (welk beeld wordt bewaard of herdacht?)¹¹. De symbolische waarde die een object of gebeurtenis wordt toegekend in het collectieve geheugen, heeft deze op het moment zelf nog niet. Deze waarde krijgt het object of de gebeurtenis later pas. Daarom is het begrip ook zo goed toe te passen op het complex van de *20. Juli* en Stauffenberg, waarbij de ‘herinnering’ aan de aanslag zo sterk verbonden was en is met zingeving. Het gaat er dus niet om wat er precies gebeurde op 20 juli 1944, maar hoe men in Duitsland de aanslag herinnerde in de jaren 1950-1970 en 1985-2010.

Analysemethodiek: beeldvorming via film

Het beeld dat werd geschapen door middel van nazipropaganda is door middel van massamedia overgebracht op de Duitse bevolking. Om de doorwerking van dit beeld te analyseren is gekozen voor het medium dat vanaf de Tweede Wereldoorlog alom vertegenwoordigd is: de film. Het collectieve geheugen wordt geanalyseerd aan de hand van verscheidene films en documentaires. Deze films geven een beeld van de manier waarop Stauffenberg en de *20. Juli* in de jaren '50-'60 en 1985-2010 werden weergegeven. Het gaat hierbij om vijf films uit de jaren '50 en '60 en vijf films die zijn gemaakt in de jaren na 1985. Het was onmogelijk om alle films over Stauffenberg en de *20. Juli* in het kader van dit onderzoek te plaatsen. Daarom is gekozen voor een beperkt aantal films, waarbij het aanbod toch divers is (tijd en plaats van productie en onderscheid in type film). Daarbij is gekeken naar de datum van uitkomst. De afgebakende perioden waaruit films zijn geanalyseerd omspannen twintig á vijfentwintig jaar. De gekozen films moesten daarom deze gehele periode omvatten. De eerste film waarin de *20. Juli* is verwerkt (*The desert fox*), is om deze reden opgenomen in dit onderzoek. De films die in Duitsland de meeste aandacht genereerden (*Valkyrie*, *Es geschah am 20. Juli* en *Der 20. Juli*) zijn ook opgenomen in de analyse. Ook is er niet alleen naar Duitse films gekeken, maar ook naar films uit de Verenigde Staten en het

⁹ Pierre Nora, ‘Entre mémoire et histoire. La problématique des lieux’ in: Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire. Volume I: La République* (Parijs 1984), XVII.

¹⁰ Nora, *Between memory and history*, 8.

¹¹ *Ibidem*, 18-19.

Verenigd Koninkrijk, omdat makers van deze films meer afstand tot hun subject (kunnen) hebben, wat leidt tot een andere aanpak en uitwerking van het onderwerp. Daarnaast is er specifiek gekozen voor een semi-documentaire uit beide tijdvakken. Deze wijken qua aanpak af van de standaardspeelfilm. Dit zou in de uitwerking van het plot of de invulling van het verhaal tot verschillen kunnen leiden.

Door daarnaast te kijken naar de maatschappelijke context, is te zien in hoeverre de ware geschiedenis en de nazipropaganda waren geworteld in de Duitse samenleving in de betreffende periode. Daarbij gaat het er ook om hoe men in Duitsland omging met haar eigen verzwaarde verleden: de zogenaamde *Vergangenheitsbewältigung*¹². Omdat over de doorwerking van de nazipropaganda op de bevolking van de DDR geen bronmateriaal bestaat, gaat dit onderzoek niet in op films uit het toenmalige Oost-Duitsland. Deze waren er echter wel; een voorbeeld daarvan is de in 1966 verschenen film *Ohne Kampf kein Sieg* van regisseur Rudi Kurz¹³.

Films en propaganda geven beide een vertekende weergave van de werkelijkheid: het gaat niet om objectiviteit maar om een bewuste duiding. De toeschouwer of de ontvanger van de boodschap wordt bewust beïnvloed door hetgeen hij ziet. Filmmakers hebben een bepaalde visie op hun onderwerp en willen deze delen met hun publiek¹⁴.

Zowel de films als de semi-documentaires die voor dit onderzoek zijn bekeken en geanalyseerd worden gerekend tot het genre van de 'historische film'. Dat betekent dat het plot van de film voor een (groot) deel is gebaseerd op waargebeurde feiten¹⁵. Dat houdt echter niet in dat alle feiten in de film naar voren komen: er blijft sprake van een filmisch narratief¹⁶. Er zal daarom in de betreffende films een versimpelde versie van de waargebeurde feiten te zien (kunnen) zijn¹⁷. Er is vaker sprake van een duidelijk onderscheid tussen goed en kwaad. Daarnaast worden persoonlijke relaties melodramatisch aangezet.

Dat geldt zelfs voor de behandelde semi-documentaires. Door gebruik te maken van ooggetuigen, interviews en archiefmateriaal lijken deze een neutrale weergave van de

¹² Peter Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland: die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute* (München 2001) 9.

¹³ Drehli Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik: Stauffenberg und der 20. Juli im Film 1948-2008* (Wenen 2009) 82.

¹⁴ Stuart Hall, *Representation* (Milton Keynes 2003) 4.

¹⁵ Robert Niemi, *History in the media: Film and television* (Santa Barbara 2006) XXI.

¹⁶ Kristin Thompson en David Bordwell, *Film history: An introduction* (tweede druk New York 2003) 9.

¹⁷ Niemi, *History in the media*, XXIII.

werkelijkheid. Toch zijn ook semi-documentaires sterk aan de keuzes van de makers onderhevig¹⁸. Welke visie over Stauffenberg en de *20. Juli* willen de filmmakers overbrengen naar hun toeschouwers? Ook de weergave van de ‘werkelijke feiten’ kan duiden op de waarde die aan de *20. Juli* werd toegekend op het moment dat de betreffende film gemaakt werd: welke zaken worden uitvergroot, welke weggelaten? Dit geeft een overzicht van de visie van filmmakers op de *20. Juli* tijdens de twee verschillende tijdvakken. Dat beeld wordt vervolgens vergeleken met de nazipropaganda. Bij de filmanalyse is het daarom van belang hoe Stauffenberg en de *20. Juli* als geheel worden neergezet en hoe zich dat verhoudt tot de nazipropaganda.

Dat er zoveel verfilmingen van deze aanslag zijn gemaakt geeft de relevantie van dit onderzoek zelf al aan. In Duitsland, en zelfs daarbuiten, heerst nog steeds een grote behoefte om kennis over ‘het verzet’ tegen Hitler over te dragen en de nagedachtenis van de daders levend te houden.

Een onderzoek naar de manier waarop Stauffenberg in films is neergezet is al eens eerder gedaan. Drehli Robnik publiceerde in 2009 de studie: *Geschichtsästhetik und Affektpolitik: Stauffenberg und der 20. Juli im Film 1948-2008*. Daarmee heeft Robnik het eerste grote werk geschreven over de wijze waarop Stauffenberg in films is neergezet. Gezien het aantal films dat is verschenen over deze aanslag was een uitvoerig werk met dat thema slechts een kwestie van tijd. Er zijn echter significante verschillen tussen de studie van Robnik en dit onderzoek. Voor Robnik is de mogelijke invloed van de nazipropaganda an sich geen thema, zijn werk beslaat de periode 1948-2008¹⁹. Toch haalt hij op verscheidene punten in zijn werk voorbeelden van de nazipropaganda aan. Hij geeft op zeer vakkundige wijze een inkijk in de manier waarop Stauffenberg in films is neergezet. Daarbij kijkt Robnik vooral naar de filmische aspecten, zoals bepaalde uniformen die Stauffenberg draagt. Daarin staat voor Robnik de these ‘*Ohne zweites Auge sieht man Besser*’ centraal²⁰. Robnik beargumenteert hiermee dat Stauffenberg juist doordat hij één oog miste anders wordt afgebeeld in films. Zijn oorlogswonden maakten dat Stauffenberg in staat was moreel verheven te handelen. Daarom wordt zijn handelen in films volgens Robnik enkel opgemeld.

¹⁸ Niemi, *History in the media*, XXIII.

¹⁹ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 7.

²⁰ *Ibidem*, 7.

Doordat Robnik zich zo focust op filmische aspecten als legeruniformen of welk oog is afgedekt door een ooglap, krijgt zijn onderzoek een hele andere uitwerking dan dit onderzoek. Mijn studie richt zich op de betekenis en betekenisgeving die de 20. Juli en Stauffenberg in zijn geheel hebben of uitdragen in de films. Hoe is ontwikkeling van de 20. Juli en Stauffenberg tot een Duitse *lieu de mémoire* te zien in de uitgekozen films?

Stauffenberg

Claus Schenk Graf von Stauffenberg werd bij zijn arrestatie door Friedrich Fromm gezien als de hoofddader achter de aanslag op Hitler van 20 juli 1944. Daarom werd hij in de nacht van 20 op 21 juli 1944 gefusilleerd.

Claus von Stauffenberg werd geboren op 15 november 1907 in Jettingen, een plaats in Beieren tussen Ulm en Augsburg²¹. Hij had een tweelingbroer, Konrad Maria, die één dag na de geboorte stierf. Verder had hij nog twee broers, de tweeling Berthold en Alexander, die tweeënehalf jaar ouder waren dan hij. De familie Stauffenberg hoorde bij de oudste adellijke en vooraanstaande katholieke families van Zuid-Duitsland²². Daarnaast was Claus von Stauffenberg aan zijn vaders kant verwant met de hoge Pruisische adel.

Stauffenberg was als kind vrij intelligent en was bovenal geïnteresseerd in literatuur. Hij behoorde tot de kring van vooral jongemannen door wie schrijver Stefan George zich omringde: de *George-kreis*. Niet alleen Claus had een fascinatie voor George, ook zijn twee broers behoorden tot de tweede kring rond de schrijver²³. George propageerde ideeën van een ander, geheim Duitsland²⁴. Hij had een esoterische visie op het ‘Derde Rijk’: een verheven toekomstrijk²⁵. Dat George veel invloed heeft gehad op Claus blijkt alleen uit de laatste uitroep voordat hij door het vuurpeloton werd gefusilleerd: ‘*Es lebe das heilige Deutschland!*’²⁶. Maar waren dat wel zijn laatste woorden? Guido Knopp geeft aan dat Stauffenberg in de geest van George ‘*Es lebe das geheime Deutschland*’ geroepen zou hebben; de controverse hierover is nooit helemaal verdwenen²⁷.

²¹ Guido Knopp, *Stauffenberg: Die wahre Geschichte* (herdruk München 2009) 11.

²² Knopp, *Stauffenberg*, 11.

²³ Peter Hoffmann, *Stauffenberg: A family history, 1905-1944* (derde druk Londen 2008) 23.

²⁴ Hoffmann, *Stauffenberg*, 23.

²⁵ H.W. von der Dunk, ‘Claus Schenk von Stauffenberg: Mythe en daad’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 120 (2007) 304-315, 307.

²⁶ Knopp, *Stauffenberg*, 225.

²⁷ *Ibidem*, 225.

Ondanks zijn fascinatie voor muziek sloot Claus zich in 1926 aan bij het zeventiende cavalerieregiment in Bamberg en startte hij een militaire carrière. De adellijke privileges waren in 1919 in de Weimarrepubliek afgeschaft. Toch was dit niet de reden dat Stauffenberg bij het leger ging. Een loopbaan in dienst van de staat was een familietraditie²⁸. Het past in wat Von der Dunk de Pruisische *noblesse oblige* noemt²⁹: de adel diende als voorbeeld van verantwoordelijkheid voor de staat. Daarbij was de adel beschermer van het land en het militair ethos geweest, met moed als hoogste deugd. In dat licht is de keuze van Stauffenberg voor een militaire carrière een logische.

Stauffenberg toonde een ambivalente indruk ten opzichte van de nazi's. Aan de ene kant was hij een voorstander van het herstel van de positie van het Duitse Rijk en een herziening van 'Versailles'. 1933 werd ook door hem als een positieve kentering gezien. Daarnaast vond hij dat het leger een centrale rol in de staat diende te spelen. Wel was hij een fel tegenstander van antisemitisme. Hij bleef als soldaat loyaal aan het leger en was als zovelen verrukt over de successen van de *Wehrmacht*³⁰. Tegelijkertijd groeide zijn afkeer tegen het regime, vooral door berichten die hij hoorde over de oorlogsmisdaden aan het Oostfront. Hij was altijd al tegen de oorlog geweest, maar had vol adellijk plichtsbesef zijn taak uitgevoerd. Stauffenberg was als officier onder veldmaarschalk Kesselring betrokken bij de verdediging van Tunesië in Noord-Afrika in 1943. Daar raakte Stauffenberg op 7 april 1943 ernstig gewond³¹. Hij raakte zijn linkeroog, rechterhand en twee vingers aan zijn linkerhand kwijt. Voor deze wonden kreeg hij het gouden Duitse Kruis op 8 mei.

Stauffenberg werd naar huis (het slot Lautlingen) gestuurd om te herstellen. Of hij in Noord-Afrika of thuis overtuigd werd van de noodzaak dat Hitler weg moest is niet helemaal duidelijk. Wel is duidelijk dat hij in september 1943 kennis maakte met Von Tresckow, die hem samen met Beck en Olbricht bij het verzet haalde. Stauffenberg werd de drijvende kracht van het verzet. Hij ging met hetzelfde plichtsbesef dat hoort bij het principe van *noblesse oblige* de uitdaging aan om Duitsland van de ondergang te redden; dit plichtsbesef werd gekoppeld aan het idee dat Stauffenberg voorbestemd was om grote daden te verrichten³². Daarbij botste hij vooral met Goerdeler en de *Kreisauer Kreis*, die een aanslag niet zagen zitten³³. Op 20 juli 1944 vond de geplande aanslag uiteindelijk plaats. De aanslag mislukte en

²⁸ Von der Dunk, *Claus Schenk von Stauffenberg*, 311.

²⁹ Ibidem, 311.

³⁰ Hoffmann, *Stauffenberg*, 148.

³¹ Ibidem, 179.

³² Peter Hoffmann, *The history of the German resistance 1933-1945* (herdruk Londen 1996) 320-321.

³³ Von der Dunk, *Claus Schenk von Stauffenberg*, 311.

Stauffenberg werd als hoofddader in de nacht van 20 op 21 juli in het hofje achter het *Bendlerblock* gefusilleerd.

Verscheidene historici, waaronder Guido Knopp, zien Stauffenberg onmiskenbaar als held³⁴. Knopp komt tot deze conclusie omdat hij ziet dat Stauffenberg als eenzame dader handelt vanuit zijn geweten. Het is inderdaad uitermate bewonderenswaardig dat hij zijn eigen leven op het spel durfde te zetten om Hitler van het leven te beroven. Dit is een zeer moedige handeling. Dat hij hoogverraad pleegde nam hij voor lief. Het feit dat Stauffenberg en zijn medeverzetsleden hoogverraad pleegden, kwam niet zozeer door het feit dat ze een aanslag op de Duitse staat pleegden. Veel meer zat de daad van hoogverraad in het feit dat ze een aanslag pleegden op de persoon van Hitler. Eén van de eerste daden van Hitler na de verkiezingen van 1933 was dat hij alle soldaten een eed op zijn persoon lieten afleggen. Door deze daad zouden later nog veel soldaten twijfelen om tegen hem in het verzet te gaan, ondanks dat ze voelden dat zij zijn regime niet langer konden steunen.

Dat Stauffenberg en de andere verzetsleden hun dood voor lief namen is een moedige stap. Toch moet hun handelen niet alleen maar opgehemeld worden. Stauffenberg mocht dan niet achter de oorlog gestaan heb, haar initiële succes stemde hem wel vrolijk. In die zin heeft Winkler volkomen gelijk als hij stelt dat het niet slechts de oorlog van Hitler was. Het was net zo goed de oorlog van andere verzetsleden die bij het regime hoorden en de oorlog zelfs steunden toen deze zich in 1941 tegen de Sovjet-Unie keerde³⁵. Stauffenberg steunde Hitler in veel van diens keuzes. Daarom mag ook absoluut niet vergeten worden dat hij onderdeel was van het regime waar hij zich later tegen keerde. Zijn handelen is in deze tegenstrijdig en de keuze die hij maakt is niettemin moedig.

De 20. Juli

Verscheidene verzetsgroepen zouden samenkomen in de *20. Juli*. Daarbij gaat het om de *Kreisauer Kreis*; een civiele verzetsgroep die zich centreerde rond Carl Friedrich Goerdeler en het militaire verzet.

De *Kreisauer Kreis* was een conservatieve verzetsgroep waar Helmuth James Graf von Moltke (1907-1945) centraal stond³⁶. Verder bestond deze groep uit onder anderen Peter Graf Yorck von Wartenburg (1904-1944) en Adam von Trott zu Solz (1909-1944). De *Kreisauer*

³⁴ Knopp, *Stauffenberg*, 6.

³⁵ Heinrich August Winkler, *Der lange Weg nach Westen, Deutsche Geschichte (Band II): vom 'Dritten Reich' bis zur Wiedervereinigung* (München 2010) 105.

³⁶ Marion Gräfin Dönhoff, *Um der Ehre Willen: Erinnerungen die Freunde vom 20. Juli* (Berlijn 1994) 16.

Kreis werd vooral gekenmerkt door haar conservatieve idealen, zij deelden het gedachtegoed van de zogenaamde *Konservative Revolution*³⁷. Deze ideeën van een ‘moderne’ rechtse revolutie vonden haar grondslag gedurende de Weimarrepubliek. Haar antidemocratische gedachtegoed was een combinatie van nationalisme en een nieuwe vorm van conservatisme. Deze stroming was vooral gericht tegen de democratie en tegen het communisme. De Eerste Wereldoorlog en de revolutie die daarop volgde in Duitsland heeft tot de *Konservative Revolution* geleid. Centraal stond het denken van Arthur Moeller van den Bruck. Hij stelde een autoritaire staat met een *Volksgemeinschaft* voor, waarbij een derde weg werd gevonden tussen socialisme, nationalisme en liberalisme³⁸. Moeller van den Bruck wilde toekomst en verleden combineren in de nieuwe vorm van conservatisme³⁹. Daarnaast zocht hij een middenweg tussen collectivisme en individualisme. Tussen al deze stromingen moest een *dritten Weg*, of *Drittes Reich*, worden gevonden⁴⁰. Deze nieuwe manier van denken heeft mensen als Moltke en Von Wartenburg sterk beïnvloed. Ondanks ideologische raakvlakken was er een belangrijk verschil tussen de *Konservative Revolution* en het nationaalsocialisme: de meeste conservatieve denkers van deze stroming hadden een afkeer van de massademagogie van de nazi’s, en wilden een meer elitaire, technocratische politiek.

In een andere verzetsgroep stond Carl Friedrich Goerdeler (1884-1945) centraal. Ondanks zijn nationalistische gevoelens, was Goerdeler fel tegen een nieuwe oorlog. Omdat in 1938 een oorlog dreigde, zocht hij gelijkgestemde mensen op. Daarbij ging het onder anderen om generaal Ludwig Beck en de voormalige minister van Financiën van Pruisen Johannes Popitz⁴¹. Zij schreven samen onder anderen een nieuwe grondwet en werkten plannen uit voor een toekomstig Duitsland⁴². Goerdeler bleef in tegenstelling tot de *Kreisauer Kreis* wel denken in machtspolitiek. Hij zag voor de Duitse natiestaat van na de oorlog een belangrijke rol in de nieuwe wereldorde⁴³. Goerdeler en de *Kreisauer Kreis* hadden met elkaar gemeen dat ze zich beiden afzetten tegen de moderne massamaatschappij en de moderne politiek die

³⁷ Hans Mommsen, *Germans against Hitler: the Stauffenberg plot and resistance under the third reich* (herdruk Londen 2009) 140.

³⁸ Armin Mohler, *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918-1932: Ein handbuch* (herdruk Darmstadt 1972) 37.

³⁹ Mohler, *Die Konservative Revolution in Deutschland*, 116.

⁴⁰ *Ibidem*, 90.

⁴¹ Joachim Fest, *Plotting Hitler's death: the German Resistance to Hitler 1933-1945* (herdruk New York 2012) 146.

⁴² Mommsen, *Germans against Hitler*, 122.

⁴³ Fest, *Plotting Hitler's death*, 163.

tot het Derde Rijk had geleid⁴⁴. Goerdeler vond echter wel dat het Duitse Rijk zoals dat door Hitler was gevormd voor een groot deel behouden diende te blijven. Dat betekende dat zowel Oostenrijk als het Sudetenland bij Duitsland zouden horen. Daarnaast diende de grote massa waarop de nazistaat was gebaseerd minder invloed te krijgen in een nieuw te vormen staat; van politieke partijen wilde hij niets weten⁴⁵.

Ondanks al hun verschillen waren Moltke, Goerdeler en Stauffenberg het er wel over eens dat mocht de aanslag gelukt zijn, Duitsland niet mocht terugkeren naar de democratie van de Weimarrepubliek. Zij wilden een sterke staat zonder 'Westerse' parlementaire democratie.

Het militaire verzet was voor een groot deel verantwoordelijk voor het verdere verloop van het verzet. Daarbinnen was Henning von Tresckow de centrale man. Daarnaast waren Rudolf Cristoph Freiherr von Gersdorff (1905-1980) en reserve-luitenant Fabian von Schlabrendorff (1907-1980) sleutelfiguren. Von Tresckow, Von Gersdorff en Von Schlabrendorff hebben aan het Oostfront twee keer tevergeefs geprobeerd Hitler om het leven te brengen.

Voor een nieuwe aanslag had Von Tresckow het idee om een bom te laten ontploffen in de *Wolfsschanze*. Dit complex van bunkers en barakken in het toenmalige Rastenburg in Oost-Pruisen (tegenwoordig het Poolse Kytrzyn) was het hoofdkwartier van Hitler tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De man die de bom naar de bunker in de *Wolfsschanze* moest brengen was Stauffenberg. Generaal Helmuth Stieff (1901-1944) en Luitenant-Kolonel Werner von Haefen (1908-1944) gingen met hem mee naar het vliegveld van Rastenburg⁴⁶.

Nadat Stauffenberg één van de bunkers van de *Wolfsschanze* had opgeblazen zou hij naar Berlijn bellen om de coup in gang te zetten. Deze bestond uit twee elementen: de communicatie vanaf de *Wolfsschanze* moest worden afgesneden en in Berlijn moesten de verzetsleden zorgen dat operatie *Walküre* in gang werd gezet.

Voor de communicatie was Generaal Erich Fellgiebel (1886-1944) verantwoordelijk⁴⁷. Hij had Stauffenberg zijn belofte gegeven dat na de aanslag alle communicatie die de *Wolfsschanze* zou verlaten in het voordeel van het verzet zou zijn⁴⁸.

⁴⁴ Fest, *Plotting Hitler's death*, 159-160.

⁴⁵ Ibidem, 145-152.

⁴⁶ Hoffmann, *The history of the German resistance*, 333-335.

⁴⁷ Ibidem, 337.

⁴⁸ Fest, *Plotting Hitler's death*, 255.

De coup in Berlijn zou worden geleid door Ludwig Beck (1880-1944) en Generaal Friedrich Olbricht (1888-1944)⁴⁹. Binnen het verzet stond Beck centraal: als er een nieuwe regering gevormd moest worden, zou hij daar het hoofd van worden⁵⁰.

Olbricht was ervoor verantwoordelijk dat *Walküre* in Berlijn in gang werd gezet. *Walküre* was het plan waarbij het reserveleger (het *Ersatzheer*) in geval van nood (een coup of een aanslag op Hitler) Berlijn zou bezetten. De reservetroepen zouden zich dan omvormen tot echte gevechtseenheden⁵¹. Door juist dit plan voor een coup te gebruiken werden de SS en de NSDAP buiten spel gezet. Op deze manier moest de *Wehrmacht* in handen van het verzet komen⁵². Von Tresckow, Olbricht en Stauffenberg hadden voor een deel bijgedragen aan het schrijven van deze operatie⁵³. Als bevelhebber van het *Ersatzheer* was Friedrich Fromm (1888-1945) cruciaal voor het slagen van de coup: Fromm was de enige officier in Berlijn die het bevel van *Walküre* mocht geven⁵⁴. Fromm had echter nooit zijn volledige steun gegeven voor de plannen van Stauffenberg, hoewel hij hiervan wel op de hoogte was gebracht⁵⁵. Hij bleek vooral iemand te zijn die de kant koos van de sterkste speler. Toen hij doorkreeg dat de coup aan het mislukken was heeft hij zeer snel gehandeld⁵⁶. De vijf hoofdrolspelers van de 20. Juli waaronder Stauffenberg, Beck en Olbricht werden in de vroege ochtend van 21 juli op bevel van Fromm gefusilleerd. Fromm zelf werd op 12 maart 1945 ter dood gebracht nadat naar buiten kwam dat hij op de hoogte was geweest van de coupplannen, maar niet had gehandeld om deze te stoppen⁵⁷.

Hitler wist de aanslag vermoedelijk te overleven doordat Generaal-Majoor Heinz Brandt het koffertje vervelend voor zijn voeten vond staan. Brandt schoof het koffertje verder onder tafel; dit verminderde de impact van de explosie⁵⁸.

Voor de verzetsleden was het overleven van Hitler een grote tegenvaller. Dit probleem bleek voor Fellgiebel onoverkomelijk, aangezien zijn hele plan van communicatie was ingericht op de zekerheid dat de aanslag zou lukken. Het feit dat Hitler de aanslag overleefde zorgde ervoor dat de verzetsleden voor een schier onmogelijke taak stonden. Slechts heel slagvaardig handelen van Beck en Olbricht in Berlijn had de coup kunnen doen slagen.

⁴⁹ Winkler, *Der lange Weg nach Westen* (Band II) 77.

⁵⁰ Mommsen, *Germans against Hitler*, 240.

⁵¹ Joachim Fest, *Staatsstreich: der lange Weg zum 20. Juli* (Berlijn 1994) 223.

⁵² Fest, *Staatsstreich*, 310.

⁵³ Mommsen, *Germans against Hitler*, 304.

⁵⁴ Fest, *Staatsstreich*, 215.

⁵⁵ Hoffmann, *The history of the German resistance*, 297.

⁵⁶ Hoffmann, *Stauffenberg*, 272-277.

⁵⁷ Hoffmann, *The history of the German resistance*, 512.

⁵⁸ Eberhard Görner, 'Der 20. Juli 1944 im deutschen Film', *Aus Politik und Zeitgeschichte Beilage zur Wochenzeitung das Parlament*, 28 juni 2004, 31-38, 31.

Dat zowel Olbricht als Stauffenberg niet het directe bevel konden geven voor operatie *Walküre* zorgde daarnaast voor problemen⁵⁹. Olbricht heeft in Berlijn uiteindelijk te lang gewacht met zelf het bevel over het *Ersatzheer* op zich te nemen, wat ertoe leidde dat de coup vertraging opliep⁶⁰.

De mislukte aanslag en daaropvolgende coup hebben aan ongeveer tweehonderd bij het verzet betrokken mensen het leven gekost.

Geschiedschrijving over Stauffenberg en de 20. Juli

De eerste werken die uitkwamen over de 20. Juli werden vooral geschreven door mensen die er zelf bij betrokken waren, zoals Fabian von Schlabrendorff en Hans Bernd Gisevius (1904-1974)⁶¹. Gisevius was een diplomaat geweest tijdens de oorlog. Hij werkte vanuit Zürich en onderhield contacten met onder andere het Vaticaan. Het eerste grote academische werk over het verzet kwam in 1949 van Hans Rothfels: *‘Die deutsche Opposition gegen Hitler: Eine Würdigung’*⁶². Dit werk kreeg navolging van Eberhard Zeller. Hij schreef in 1952 *‘Geist der Freiheit: der 20. Juli’*.

Na de werken van Von Schlabrendorff en Gisevius volgden nog enkele werken van oud-verzetsleden. Deze beschreven allemaal vanuit hun eigen oogpunt de opmaat tot de 20. Juli⁶³. Het echte academische onderzoek kwam op gang in de jaren '60. Toen kwamen ook de eerste werken over Stauffenberg uit. Pioniers op dit gebied waren historici als Bodo Scheurig, Joachim Kramarz en Christian Müller. Deze werken stellen allemaal de motieven van Stauffenberg om bij het verzet te gaan centraal.

Het eerste werk dat meer een familiegeschiedenis is, kwam in 1972 uit. Gerd Wunder schreef *‘Die Schenken von Stauffenberg’*. In recente jaren heeft hij navolging gekregen van onder anderen Peter Hoffmann. Hoffmann geldt als dé autoriteit op het gebied van het verzet tegen Hitler in nazi-Duitsland. Daarover schreef hij een extensief overzichtswerk. Daarnaast schreef hij een familiegeschiedenis over de gebroeders Stauffenberg: *‘Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder’* (Stuttgart 1992). Dit werk verschilt in aanpak veel van het

⁵⁹ Fest, *Staatsstreich*, 224.

⁶⁰ Kurt Finker, *Der 20. Juli 1944: Militärputsch oder Revolution?* (Berlijn 1994) 271.

⁶¹ Fest, *Plotting Hitler's death*, 2: Gisevius bracht *Bis zum bitteren Ende* (Zürich 1946) uit en Von Schlabrendorff *Offiziere gegen Hitler* (Zürich 1946).

⁶² Ibidem, 2: deze publicatie is een Duitse vertaling van het origineel *The German opposition to Hitler: An appraisal* (Hinsdale 1948).

⁶³ Fest, *Plotting Hitler's death*, 2.

werk dat Wunder twintig jaar eerder schreef. Hoffmann onderzoekt vooral wat de invloed van Stefan George is geweest op de broers Stauffenberg.

Andere historici die biografieën schreven over Stauffenberg in recente jaren zijn onder anderen Guido Knopp, Ulrich Schlie, Peter Steinbach en Wolfgang Venohr. Allen claimen zij de ‘ware geschiedenis’ over Stauffenberg opgeschreven te hebben. Deze werken zijn echter vaak eenzijdige studies naar de vraag in hoeverre Stauffenberg als een held gezien dient te worden. Er zijn ook studies gedaan naar andere aspecten omtrent de geschiedenis van Stauffenberg. Het eerder genoemde werk van Robnik beschrijft de manier waarop hij wordt geportretteerd in films.

Over de *20. Juli* is sinds de jaren '60 nog veel meer literatuur verschenen. Naast het eerder genoemde werk van Peter Hoffmann zijn er andere historici die veel over de *20. Juli* hebben gepubliceerd. Klaus-Jürgen Müller schreef in 1984 een werk dat de opmaat tot de aanslag beschreef. Hans Mommsen heeft als vooraanstaand historicus meerdere werken geschreven. Daarbij gebruikt hij een andere invalshoek dan Hoffmann. Hij omschrijft in *‘Alternative zu Hitler: Studien zur Geschichte des deutschen Widerstandes’* (München 2000) het verzet vooral als voorbode tot de *20. Juli*. Andere historici die dit voorbeeld volgden zijn Joachim Fest, Guido Knopp en Peter Steinbach.

Naast standaardwerken over de geschiedenis van de *20. Juli* zijn er nog werken geschreven over andere aspecten van de aanslag. In 1961 kwam onder redactie van Hans-Adolf Jacobsen al een werk over de perceptie van de Duitse bevolking op de *20. Juli* uit: *‘Spiegelbild einer Verschwörung’* (Stuttgart 1961). Veel recenter schreef Felicitas von Aretin bijvoorbeeld een boek over de nakomelingen van verzetsleden en hoe zij werden gezien in het Duitsland van na de oorlog. Maria Gräfin von Dönhoff publiceerde een studie als nagedachtenis aan een aantal vrienden die bij de *20. Juli* om het leven kwamen. De bekendste daarvan is Helmuth von Moltke.

Jürgen Danyel en Peter Steinbach hebben verscheidene artikelen en andere werken gepubliceerd over de beeldvorming omtrent de *20. Juli* in het naoorlogse Duitsland. Rudiger von Voss beschrijft in *‘Der Staatsstreich vom 20. Juli 1944: politische Rezeption und Traditionsbildung in der Bundesrepublik Deutschland’* (Berlijn 2011) hoe de *20. Juli* sinds de oorlog in Duitsland wordt herdacht.

Deze selectie van publicaties geeft aan hoeveel en hoe breed de aandacht van Duitse historici in de *20. Juli* en Stauffenberg is.

1. Stauffenberg en nazibeeldvorming

'Gerade darin liegt die Kunst der Propaganda, daß sie, die gefühlsmäßige Vorstellungswelt der großen Masse begreifend, in psychologisch richtiger Form den Weg zur Aufmerksamkeit und weiter zum Herzen der breiten Masse findet.'

Adolf Hitler, *Mein Kampf*⁶⁴

Het vertrekpunt voor dit onderzoek is het beeld dat de nazi's van Stauffenberg en de *20. Juli* schiepen middels hun propaganda. Dit is de eerste duiding die de Duitse bevolking over de aanslag van 20 juli 1944 tot zich kreeg.

Een propagandaboodschap is vaak te herkennen aan een aantal kenmerken. Ten eerste moet er een overredende functie in zitten. De ontvanger moet overgehaald worden om de boodschap te geloven. Daarnaast behoort de ontvanger tot een duidelijk gedefinieerde doelgroep en is de berichtgeving onderdeel van een duidelijke agenda. Ten slotte wordt er in een propagandaboodschap gebruik gemaakt van onjuiste redeneringen of wordt er een emotioneel beroep gedaan op de ontvanger⁶⁵. De kracht van propaganda zit er in, dat de boodschap keer op keer herhaald wordt⁶⁶. Hieruit volgt overigens dat niet alle vormen van propaganda op negatieve emoties gericht hoeven te zijn; wel is zij altijd manipulatief van aard⁶⁷.

In de naziberichtgeving rondom de *20. Juli* werd gebruik gemaakt van de grootste massamedia van die tijd: radio, bioscoop en kranten/ tijdschriften. Zowel Hitler als Goebbels hebben een radiospeech gegeven naar aanleiding van de gebeurtenissen op 20 juli 1944. Daarnaast is in de eerste twee afleveringen van de *Deutsche Wochenschau* die werden uitgezonden na de *20. Juli* aandacht besteed aan de aanslag. De *Wochenschau* was een nieuwsbulletin dat elke week werd uitgezonden in de bioscoop. Deze door de staat gecontroleerde nieuwsberichten moesten door zoveel mogelijk mensen gezien worden⁶⁸. Joseph Goebbels heeft naast zijn speech op de radio ook nog een kort artikel geschreven in het tijdschrift *Das Reich*.

Deze deelvraag gaat niet alleen in op de nazibeeldvorming zelf. Ook wordt geanalyseerd in hoeverre recente werken over de *20. Juli* en Stauffenberg hetzelfde beeld schetsen met betrekking tot de propaganda over de aanslag.

⁶⁴ Adolf Hitler, *Mein Kampf* (herdruk München 1943) 198.

⁶⁵ Megadah E. Shabo, *Techniques of power and persuasion* (Clayton 2010) 9-10.

⁶⁶ David Welch, *The third reich: politics and propaganda* (New York 2002) 5.

⁶⁷ Shabo, *Techniques of power and persuasion*, 10.

⁶⁸ Welch, *The third reich*, 121.

Hitler en de *Deutsche Wochenschau*

Het eerste bericht dat het regime naar buiten bracht na de aanslag was een korte radiospeech van Hitler op de avond van 20 juli 1944. Het eerste doel van die speech was dat Hitler duidelijk naar buiten kon brengen dat hij ‘*unverletzt und gesund*’ was⁶⁹. Door dat via de radio te doen, wisten de nazi’s gelijk veel mensen te bereiken met het bericht dat Hitler nog in leven was.

Daarnaast wilde Hitler zo snel mogelijk enkele details van de aanslag naar buiten brengen. Op die manier was het gehele Duitse volk in één keer op de hoogte van ‘*die Einzelheit dieses Verbrechens, das ohne Gleiche ist in der deutschen Geschichte*’⁷⁰. De aanslag wordt hiermee door Hitler opgeklopt tot mythische proporties.

Dat Hitler er zonder kleerscheuren vanaf kwam, zag hij zelf als een bevestiging van het feit dat hij voorbestemd was het Duitse volk naar de overwinning te leiden in de oorlog. Hij bevestigt nog maar eens dat zijn enige doel is geweest om het Duitse volk te dienen. Mocht deze aanslag gelukt zijn, was dat niet zozeer slecht geweest voor Hitler, maar veel meer voor het gehele Duitse volk⁷¹. Dat Hitler de aanslag met slechts lichte verwondingen had overleefd leidde tot overwegend positieve reacties onder de Duitse bevolking⁷². De *Führer*-mythe blijkt hier niet alleen bevestigd, maar lijkt ook nog eens zeer veel navolging te krijgen. Deze mythe is het idee dat Duitsland na de Eerste Wereldoorlog behoefte had aan een redder, een verlosser⁷³. Hitler zou *Führer* van de Duitse natie zijn. Hij koos niet zelf voor de *Führer*-rol, hij was hiervoor door God uitgekozen.

Tegelijkertijd trekt Hitler een parallel met de Eerste Wereldoorlog. Hij geeft aan dat deze aanslag een regelrechte dolkstoot is in de rug van de soldaten die eervol strijd leveren voor hun vaderland⁷⁴. Het ging volgens Hitler om een kleine kring ambitieuze maar zeer domme officieren: ‘*Eine kleine Clique ehrgeiziger Offiziere*’⁷⁵. Deze ondermijnden niet zozeer het gezag van Hitler, maar veel meer dat van het hele leger en het Duitse volk.

⁶⁹ Adolf Hitler, Radiospeech 20 juli 1944, <http://www.youtube.com/watch?v=LpCwuCzud-E>, 0:30 (15 mei 2014).

⁷⁰ Hitler, Radiospeech 20 juli 1944, 0:43.

⁷¹ Ibidem, 4:00.

⁷² Winkler, *Der lange Weg nach Westen* (Band II) 105.

⁷³ Ibidem, 30.

⁷⁴ Hitler, Radiospeech 20 juli 1944, 2:14.

⁷⁵ Dönhoff, *Um der Ehre willen*, 20.

Deze kring van officieren had verder ook niks met de *Wehrmacht* of de rest van het leger te maken; zij stond volkomen op zichzelf⁷⁶. Op het moment van de speech wist Hitler nog niet hoeveel officieren bij de aanslag betrokken waren. Pas later kwam de omvang van het verzet naar buiten. Dit leidde tot grootschalige processen voor het *Volksgerichtshof*.

Door de nadruk te leggen op het feit dat het vooral een aanslag op Duitsland als geheel is, wordt deze kleine groep van officieren buiten de Duitse samenleving geplaatst. Voor deze mensen was geen ruimte in de *Volksgemeinschaft*; de homogene samenleving die het Duitse Rijk volgens de nazipropaganda naar grootse daden zou stuwten. De officieren zagen niet in waar Hitler als *Führer* voor stond, en snapten ook niet waar het Duitse leger mee bezig was, daardoor waren ze ook geen deel meer van het Duitse volk.

In de *Deutsche Wochenschau* van de eerste weken na de aanslag is ook aandacht geschonken aan de aanslag. De eerste *Wochenschau* die werd uitgebracht na de 20. Juli, was die van 27 juli 1944 (nummer 725).

Uit de beelden van de betreffende *Wochenschau* komt wederom naar voren dat de aanslag van de 20. Juli door een ‘zeer kleine groep van gewetenloze officieren was gepleegd’⁷⁷. Slechts door het lot bleef de *Führer* ongedeerd. Het Duitse volk wordt gerustgesteld door beelden te laten zien van Hitler die alweer aan het werk is⁷⁸. Er was op 20 juli 1944 een bezoek van Mussolini gepland, dat bezoek moest hoe dan ook doorgaan⁷⁹. Hiermee wordt nogmaals benadrukt dat Hitler als *Führer* geen normaal mens is: ook dit is een bevestiging van de *Führer*-mythe.

De uitzending van de *Deutsche Wochenschau* van een week later op 3 augustus 1944 opent met nieuws over de 20. Juli. In deze uitzending wordt wederom vermeld dat Hitler deze aanslag op wonderbaarlijke wijze heeft overleefd⁸⁰. Daarnaast wordt er verwezen naar de heldhaftige manier waarop Majoor Remer in Berlijn de coup neersloeg. Hij was degene die Goebbels had moeten arresteren. Op dat moment realiseerde hij zich dat hij deel was van de coup die hij juist moest voorkomen. In deze *Wochenschau*-uitzending wordt Majoor Remer geroemd voor de manier waarop hij op de coup reageerde⁸¹.

⁷⁶ Hitler, Radiospeech 20 juli 1944, 2:35.

⁷⁷ *Die Deutsche Wochenschau*, no. 725, 27 Juli 1944, 0:35.

⁷⁸ *Deutsche Wochenschau*, no. 725, 2:30.

⁷⁹ *Ibidem*, 1:05.

⁸⁰ *Die Deutsche Wochenschau*, No. 726, 3 augustus 1944, 2:30.

⁸¹ *Deutsche Wochenschau*, No. 726, 3:40.

De nadruk lag in deze berichten op het feit dat duidelijk moest worden dat Hitler de aanslag had overleefd. Deze media-uitzendingen waren bedoeld om de Duitse bevolking gerust te stellen met betrekking tot het lot van hun *Führer*. De meerderheid van de Duitse bevolking was opgelucht toen bleek dat hun *Führer* slechts lichtgewond was.

Naar aanleiding van de aanslag werden naast Majoor Remer ook de doden en gewonden geëerd. Zij kregen allen (de overledenen postuum) een speciale gewondeninsigne (*Verwundetenaabzeichen*). Deze waren voor de gelegenheid speciaal door Hitler zelf ondertekend⁸².

Goebbels in *Das Reich* en op de radio

Minister van Propaganda Goebbels schreef in de editie van 6 augustus 1944 van *Das Reich* een artikel als reactie op de *20. Juli*. *Das Reich* was een wekelijkse krant die in mei 1940 door Goebbels was opgericht. Deze krant was voor de wat scherpzinnigere nazi's⁸³.

In zijn artikel ging Goebbels vooral in op hoe de gewone mens in Duitsland tegen deze aanslag aan moest kijken. De titel van zijn artikel is '*Der Befehl der Pflicht*'. Goebbels gaat hierin heel kort in op de daders en wat voor mensen het zijn. Hij komt tot dezelfde bewoordingen als Hitler in zijn radiospeech⁸⁴.

Daarnaast roept Goebbels de Duitse bevolking op om als één man achter Hitler te staan en zijn of haar leven aan de oorlog te wijden. Het centrale punt voor Goebbels was dat Duitsland op de rand van de afgrond stond. Als de aanslag was gelukt had dat het einde van het grote Duitse Rijk betekend⁸⁵. Pas als men zich realiseert wat men bijna kwijt is, gaat men de waarde daarvan inzien. Wat Goebbels verder doet in dit artikel is vooral de zin van de totale oorlog benadrukken. Een ieder moet zich daarvan bewust zijn. In dat feit zit volgens Goebbels ook de waarde van de *20. Juli*: iedere Duitser moet zich realiseren dat hij of zij echt iets heeft om voor te vechten⁸⁶.

Hoe moeten Stauffenberg en de *20. Juli* in dit verband gezien worden? De verantwoordelijke officieren konden het offer dat nodig was om deze oorlog te winnen niet opbrengen. Zij stonden daardoor buiten de *Volksgemeinschaft*. Maar zij vormden slechts een uitzondering op

⁸² Jörg Nimmergut, *Deutsche Orden und Ehrenzeichen bis 1945 (Band 4): Württemberg II – Deutsches Reich* (München 2001) 2228-2229.

⁸³ Welch, *The third reich*, 126.

⁸⁴ Joseph Goebbels 'Der Befehl der Pflicht', in: *Das Reich* (6 augustus 1944), 1

⁸⁵ Goebbels, *Der Befehl der Pflicht*, 1.

⁸⁶ *Ibidem*, 1.

de rest van de bevolking in het Duitse rijk. De *20. Juli* was een teken van het lot. Het was het werk van het kwaad, maar uiteindelijk overwon het goede⁸⁷.

Dit beeld is door Goebbels nog verder uiteengezet in een speech voor de radio die hij rond dezelfde tijd gaf. Daarin gaat hij wat dieper op de aanslag en de daders zelf in. Daarbij is sprake van een diepere analyse van de gebeurtenissen en de betrokkenen van de *20. Juli*. De speech duurt ongeveer vijftig minuten en schetst een uitstekend beeld van de manier waarop de *20. Juli* in de geschiedenis van het Derde Rijk gezien moet worden volgens Goebbels. Daarom is deze speech de belangrijkste bron van beeldvorming rond de *20. Juli* en de persoon van Stauffenberg zelf uit de tijd van de nazipropaganda.

Wat Goebbels in zijn speech doet is zich letterlijk hardop afvragen welke echte Duitser een dergelijke aanslag zou kunnen plegen? Zijn antwoord is geen één. We zouden volgens Goebbels te maken hebben met Duitsers die geen echte Duitsers zijn. Deze aanslag kan alleen maar gepleegd zijn door zeer verachtelijke mensen: *‘Dieser hinterlistige Anschlag könnte nur von abgrundtiefen Bösen und verworfenen Menschen begangen worden sein’*⁸⁸. Net als Hitler roept hij hiermee een beeld op van de verzetsleden van mythische proporties. Er is bijna geen voorstelling te maken van hoe slecht deze mensen waren.

In de eerste tien minuten van zijn speech laat Goebbels in het midden in welke kring de daders gezocht moeten worden, terwijl hij ondertussen de naam Graaf Stauffenberg blijft benadrukken. Opvallend daarbij is dat dit de eerste gelegenheid is, waarbij een vooraanstaande nazi de naam Stauffenberg en de *20. Juli* aan elkaar verbindt.

Vervolgens geeft hij aan dat de mensen die achter de aanslag zitten geen soldaten kunnen zijn, want de echte soldaten bleven de *Führer* trouw. Datzelfde geldt voor de echte officieren.

Volgens Goebbels gaat het hier om mensen die nog in de achttiende eeuw leven: *‘letzte kümmerlichen Überbleibseln einer reaktionären Rückständigkeit [...] in den Vorstellungen des siebzehnten Jahrhunderts leben’*⁸⁹. Deze mensen willen en kunnen de Duitse volksstaat niet begrijpen. Zij kunnen niet omgaan met het feit *‘das in unserem Regime jeden nur nach der Leistung und nicht nach Namen, Geburt und Vermögen gemessen wird’*⁹⁰. Zij passen volgens Goebbels niet in de door de nazi's gecreëerde *Volksgemeinschaft*; er was voor hen

⁸⁷ Goebbels, *Der Befehl der Pflicht*, 2.

⁸⁸ Joseph Goebbels, ‘Worte und Analyse zum Stauffenberg Attentat’, <http://www.youtube.com/watch?v=zVGITYZbX9Q>, 04:40 (17 mei 2014).

⁸⁹ Goebbels, *Worte und Analyse zum Stauffenberg Attentat*, 14:35.

⁹⁰ *Ibidem*, 15:00.

geen ruimte in het Derde Rijk⁹¹. Dit kleine groepje mensen komt in opstand tegen de nationaalsocialistische revolutie en zijn leider. Dat deden ze volgens Goebbels niet alleen. Ze moeten hulp hebben gehad uit het buitenland. Goebbels noemt daarbij vooral Engeland, omdat de aanslag gepleegd was met Engels dynamiet. Daarnaast zou de groep rond Stauffenberg nauwe banden hebben met de hoge aristocratie in Engeland: *‘der Attentäter war mit der englischen Hocharistokrate versipt’*⁹².

Goebbels haalt ook nog aan dat de *Führer* deze aanslag met geen mogelijkheid had kunnen overleven. Het kan niet anders of God zelf moet daarvoor verantwoordelijk zijn. Hitler bevond zich in de handen van God⁹³. Daarmee grijpt Goebbels deze kans aan om de *Führer*-mythe andermaal te bevestigen.

Goebbels heeft uiterst gecalculeerd voor een beeld van mensen van adel gekozen, juist omdat het nationaalsocialisme onder de middenklasse en kleine burgerij zijn fanatiekste aanhangers vond. Het staatsethos van de Pruisische adel, waarbij ook de Republiek van Weimar gediend kon worden, paste niet meer in de *‘völkische’* ideologie van het naziregime⁹⁴.

Wat verder opvalt is dat Stauffenberg met naam en toenaam wordt genoemd. Toch wordt hij onder dezelfde noemer geschaard als alle andere leden van de verzetsgroep. Het naziregime wist dat hij degene was die de koffer met explosieven in *Wolfsschanze* had laten staan. Niettemin blijft Stauffenberg deel uitmaken van de groep adellijke verzetsleden die zich niet konden aanpassen aan de nieuwe maatschappij.

Hoe de nazi's tegen Stauffenberg en de 20. Juli aankeken blijkt ook uit een speech van Heinrich Himmler, bevelhebber van de SS, van 3 augustus 1944. Twee weken na de aanslag zegt hij dat: *‘dieser Mann hat Verrat geübt, das Blut is schlecht – das Verräterblut muß ausgerottet werden’*⁹⁵. Met deze woorden gaf Himmler aan dat de families van de daders moesten worden vernietigd middels *Sippenhaft*⁹⁶. Het principe van *Sippenhaft* werd toegepast in het geval van politieke misdaden en hield in dat een familielid van een overtreder ook veroordeeld diende te worden omdat hetzelfde slechte bloed door zijn of haar aderen

⁹¹ Fest, *Plotting Hitler's death*, 324.

⁹² Goebbels, *Worte und Analyse zum Stauffenberg Attentat*, 17:00.

⁹³ *Ibidem*, 18:40.

⁹⁴ Christopher Clark, *Iron kingdom: The rise and downfall of Prussia 1600-1947* (Londen 2009) 674.

⁹⁵ Donhöff, *Um der Ehre willen*, 175.

⁹⁶ Robert Loeffel, *‘Sippenhaft, Terror and fear in nazi-Germany: Examining one facet of terror in the aftermath of the plot of 20 July 1944’*, *Contemporary European history* vol.16 no.1 (Feb. 2007) 51-69, 51. Loeffel heeft de wijze waarop *Sippenhaft* in nazi-Duitsland werd toegepast verder uitgewerkt in: Robert Loeffel, *Family punishment in nazi-Germany: Sippenhaft, terror and myth* (New York 2012).

stroomde⁹⁷. Volgens Himmler grepen de nazi's middels *Sippenhaft* terug op de oude saga's van de Germanen⁹⁸. Het was in zijn optiek niet meer dan normaal dat de gehele familie van de verraders moest boeten voor de aanslag. Hele families van de belangrijkste samenzweerders werden tussen augustus en oktober 1944 gearresteerd. Bij de familie Stauffenberg ging het om onder anderen een kind van drie jaar oud, maar ook om een neef van de familie van achtenvijftig jaar. Verder werden alle familiebezittingen geconfisqueerd en werden moeders van hun kinderen gescheiden. Gravin Nina von Stauffenberg werd naar het concentratiekamp Ravensbrück gestuurd, haar kinderen gingen naar een weeshuis, alwaar zij een nieuwe achternaam kregen: Meister⁹⁹. De kinderen zouden klaargemaakt worden voor adoptie door een echt nazigezin, waar zij de ware nationaalsocialistische waarden zouden leren. Het was de bedoeling dat niets meer aan de oorspronkelijke identiteit van de kinderen kon doen herinneren¹⁰⁰. Doordat de oorlog nog slechts een jaar duurde zijn de kinderen echter nooit geadopteerd; moeder en kinderen werden pas na de oorlog weer herenigd.

Uit de nazipropaganda komt duidelijk naar voren dat zij de aanslag zeer serieus namen. Daarbij schiepen zij het beeld van een kleine groep van verzetsleden. Deze mensen zouden vooral van adellijke komaf zijn¹⁰¹. Er werd een beeld geschapen van mythische proporties. Men kon zich bijna niet voorstellen hoe slecht de daders van de aanslag waren. Stauffenberg was niets anders dan een antiheld. Aan deze voorstelling hielden zij vast, zelfs toen duidelijk werd dat er sprake was van breed gedragen verzet. Doordat de *20. Juli* georkestreerd was door een grotere groep is er door de nazi's significante waarde aan de aanslag gehecht. Uit de uitspraken van Goebbels en Himmler blijkt hoezeer zij de daders van de aanslag verachtten. Daarmee hebben zij de aanslag extra waarde meegegeven. Dat er zoveel aandacht op de *Führer*-mythe werd gericht in de maanden na de *20. Juli* is logisch. Van het hoogtepunt van deze mythe in het voorjaar van 1940 was in 1944 geen sprake meer. Toch stond een groot deel van de Duitse bevolking nog positief tegenover Hitler. Men was over het algemeen zelfs verheugd dat hij de aanslag had overleefd¹⁰². Juist door aan te geven dat hij slechts door goddelijke interventie wist te overleven moest het volk meer vertrouwen in hem krijgen.

⁹⁷ Loeffel, *Sippenhaft, Terror and fear in nazi-Germany*, 52.

⁹⁸ *Ibidem*, 56.

⁹⁹ Fest, *Plotting Hitler's death*, 304.

¹⁰⁰ Felicitas von Aretin, *Die Enkel des 20. Juli 1944* (Leipzig 2004)29.

¹⁰¹ Fest, *Plotting Hitler's death*, 324-327.

¹⁰² Winkler, *Der lange Weg nach Westen* (Band II), 104.

Dat extra vertrouwen was zeker nodig nu Duitsland de oorlog slechts nog kon winnen door een ‘totale oorlog’ te voeren. Goebbels had daar in februari 1943 al toe opgeroepen, nadat de slag om Stalingrad verloren was gegaan¹⁰³. Met de geallieerde invasie van 6 juni 1944 in Normandië ving ook een nieuw tijdperk van nazipropaganda aan. Onder leiding van Goebbels werd nogmaals opgeroepen tot een totale oorlog. Daartoe schreef hij op 18 juli 1944 onder andere een artikel over de *VI*. Dit wapen zou de oorlog in Duits voordeel beslechten. Om dat wapen te kunnen maken was echter de steun en inzet van het gehele Duitse volk noodzakelijk. Door daarbij nogmaals op de uitzonderingspositie van de *Führer* te wijzen moest het Duitse volk daadwerkelijk overtuigd worden dat de *Endsieg* behaald werd¹⁰⁴.

De *20. Juli* viel in feite midden in een uitgebreide propagandacampagne. Dit feit en het feit dat de oorlog op twee fronten verloren leek te gaan, zorgden ervoor dat de nazi’s nog meer dan bij andere aanslagen bleven benadrukken hoe fout de daders waren. Hierdoor hebben zij een ontzettend uitvergroott beeld gecreëerd. Deze weergave is nog sterker dan bij andere aanslagen en verzetsleden geweest, vooral omdat het op een cruciaal tijdstip plaatsvond.

Nazibeeldvorming over de *20. Juli*

Een overzicht van secundaire literatuur met betrekking tot de *20. Juli* en nazipropaganda schetst hetzelfde beeld. Goebbels wist er volgens Welch voor te zorgen dat er na het mislukken van de aanslag een hernieuwd vertrouwen in de *Führer* was¹⁰⁵. Dat deed hij door te wijzen naar de rol van het lot en het feit dat Hitler voorbestemd was om het Duitse Rijk naar een overwinning in de oorlog te helpen. Ook Welch haalt dus aan, dat als Hitler een dergelijke aanslag weet te overleven hij het Duitse Rijk wel naar een overwinning in de oorlog móét leiden.

Daarnaast probeerde Goebbels er volgens Welch voor te zorgen dat de daders van deze aanslag niets minder dan totale minachting kregen van de Duitse bevolking. Dat deed Goebbels door de verzetsleden neer te zetten als een stel zwakkelingen, die een daad tegen het eigen vaderland hadden verricht¹⁰⁶. De daders pasten in die visie niet in de Duitse *Volksgemeinschaft*.

¹⁰³ Winkler, *Der lange Weg nach Westen* (Band II), 106.

¹⁰⁴ Ibidem, 106.

¹⁰⁵ Welch, *The third reich*, 114.

¹⁰⁶ Ibidem, 150.

Winkler komt in zijn geschiedenis van de ‘Duitse weg naar het Westen’ tot dezelfde conclusies. De aanslag was het werk van een kleine “reactionaire” minderheid. Volgens Winkler viel de visie zeer goed in het Duitsland van 1944¹⁰⁷. Dat heeft er dan mee te maken dat er voor minderheden in de *Volksgemeinschaft* van het Duitsland onder Hitler geen plaats was. Daarom was het een slimme propagandamanoeuvere om de daders van de aanslag op deze manier neer te zetten. Zowel Winkler als Welch geven aan dat het volgens het naziregime ging om een klein groepje uit een minderheid die verantwoordelijk was voor de aanslag. Hiermee werd geprobeerd om mogelijke sympathie van de Duitse bevolking voor de daders weg te nemen.

Drehli Robnik maakt in zijn werk over beeldvorming rond Stauffenberg gebruik van enkele citaten van nazipropaganda. Hij richt zich daarbij vooral op de radiospeech van Goebbels waaraan hiervoor is gerefereerd. Daarbij noemt Robnik de manier waarop Goebbels over de verzetsleden praat een vorm van ‘*Aristokraten-Bashing*’¹⁰⁸. Goebbels heeft het volgens hem over: ‘*letzte kümmerlichen Überbleibseln einer reaktionären Rückständigkeit [...] die noch in den Vorstellungen des siebzehnten Jahrhunderts leben, die unseren Volksstaat nicht verstehen wollen und nicht verstehen können, die dem Führer nie verzeihen, [...] daß in unserem Regime jeder nur nach der Leistung und nicht nach Namen, Geburt und Vermögen gemessen wird*’¹⁰⁹. Robnik interpreteert die quote van Goebbels op dezelfde wijze als Welch en Winkler dat hebben gedaan: ‘*Goebbels ‘paranoider Diskurs beschwört einen Gegensatz zwischen dem NS-Volksstaat und dem aristokratischen Identitätsmodell als Relikt pränationaler Vergangenheit*’¹¹⁰. Hiermee hamert Robnik vooral op het feit dat Goebbels de nadruk legt op het feit dat de aanslag was gepleegd door een kleine ‘officieren-clique’ van adel. Deze mensen zouden niet om kunnen gaan met de nieuwe maatschappij die gebaseerd was op daden en niet op naam, afkomst of bezit. Zij konden of wilden zich niet aanpassen aan deze nieuwe ‘volksgemeenschap’.

In *Die Enkel des 20. Juli 1944* gaat Felicitas von Aretin na, hoe de kinderen en vooral kleinkinderen van de verzetsleden omgaan en omgingen met het verleden van hun vaders en grootvaders. Daarnaast gaat ze na hoe diezelfde kinderen en kleinkinderen door hun Duitse medeburgers zijn behandeld.

¹⁰⁷ Winkler, *Der lange Weg nach Westen* (Band II), 105.

¹⁰⁸ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 143.

¹⁰⁹ Ibidem, 143.

¹¹⁰ Ibidem, 143.

Von Aretin is zelf de kleindochter van Henning von Tresckow¹¹¹. Zij haalt in haar boek een citaat uit de radiospeech van Hitler aan, dat volgens haar van grote invloed is geweest. Daarbij gaat het er om dat: *‘ehrgeiziger, gewissenloser und zugleich verbrecherischer, dummer Offiziere hat ein Komplott geschmiede, um mich zu beseitigen und zugleich mit mir den Stab praktisch der deutschen Wehrmachtsführung auszurotten’*¹¹². Deze quote is voor Von Aretin van belang omdat dit beeld lang heeft doorgewerkt op de Duitse samenleving.

In zijn biografie over Stauffenberg uit 1965 opent Joachim Kramarz met hetzelfde citaat als hierboven uit het werk van von Aretin is aangehaald. Dit citaat heeft volgens Kramarz de rest van de propaganda met betrekking tot het verzet bepaald¹¹³. Hij bekrachtigt die visie met een citaat van de partijsecretaris van de NSDAP Martin Bormann. Volgens Kramarz spreekt hij over *‘ausgesprochenen Miniaturwürschen’*¹¹⁴. Ook rijksmaarschalk Hermann Göring wordt nog aangehaald: *‘einer erbärmlichen Clique’*¹¹⁵. Hierbij ligt de nadruk op de ‘clique’, het gaat om uitzonderingen op de volksgemeenschap. Het gevolg hiervan is volgens Kramarz dat de nationaalsocialistische machthebbers elke vorm van persoonlijke, individuele duiding van de aanslag uit de weg ruimen. Hiermee wordt iedere vorm van steun voor de aanslag weggenomen. Volgens Kramarz wordt iedere vorm van sympathie nog verder in de kiem gesmoord door de daders van de 20. Juli als leden van adel af te schilderen: *‘Der Adel habe sich als Krankheitsherd im Körper der Nation erwiesen’*¹¹⁶.

Zo komt in ieder behandeld werk hetzelfde beeld van nazipropaganda naar voren. Het idee dat vooral Goebbels over Stauffenberg en de 20. Juli naar buiten wilden brengen, is in die zin bijzonder hardnekkig. Het is echter wel duidelijk, dat de adel oververtegenwoordigd was binnen het verzet in het algemeen. Een aantal hoofdrolspelers van de 20. Juli was van adel, zoals onder anderen Henning von Tresckow, Helmuth von Moltke en Claus von Stauffenberg. Christopher Clark zet in zijn werk *‘Iron Kingdom’* uiteen dat een groot deel van de adel die in opstand kwam, afkomstig was uit Pruisen¹¹⁷. Clark beschrijft in zijn boek de geschiedenis van Pruisen van 1600 tot 1947. Volgens Clark leek er vanuit Pruisen meer verzet te zijn tegen Hitler. Van de verzetsleden kwam ongeveer twee-derde uit Pruisen.

¹¹¹ Von Aretin, *Die Enkel des 20. Juli 1944*, 23.

¹¹² Ibidem, 19.

¹¹³ Joachim Kramarz, *Claus Graf Stauffenberg: 15. November 1907 – 20. Juli 1944, Das Leben eines Offiziers* (Frankfurt am Main 1965) 11.

¹¹⁴ Kramarz, *Claus Graf Stauffenberg*, 11.

¹¹⁵ Ibidem, 11.

¹¹⁶ Ibidem, 12.

¹¹⁷ Clark, *Iron kingdom*, 667.

Een groot deel daarvan was van adel. Dat komt voor een deel door de *noblesse oblige* zoals Von der Dunk dat noemt. In feite is de oververtegenwoordiging van Pruisische adel in het verzet te zien als een uiting van de Pruisische erecode, waarbij zij niets anders doen dan hun verantwoordelijkheid jegens de staat¹¹⁸.

Dit feit is tijdens en vlak na de oorlog min of meer verdoezeld. Clark wijdt dit aan de negatieve connotatie die aan Pruisen hing. Hij signaleert dat nazi-Duitsland werd gekoppeld aan het militarisme waar Pruisen groot mee was geworden¹¹⁹. Op deze manier kreeg Pruisen een slechte naam. Mede daarom waren de geallieerden erop gebrand om de naam Pruisen na de oorlog zo snel mogelijk te laten verdwijnen. Het feit dat veel verzetsleden uit Pruisen afkomstig waren, kon daar weinig aan veranderen. Daarnaast is er eigenlijk alleen vanuit Rusland aandacht besteed aan het feit dat veel verzetsleden juist uit Pruisen kwamen. De Sovjets zagen door een betere band met Pruisen de coup daarom eerder als een positief feit. Vanwege de slechte naam die Pruisen had, had men in Frankrijk vrijwel geen goed woord over voor de 20. Juli¹²⁰.

Het beeld van de opstandige Pruisische adel, gekoppeld aan het militarisme waar Pruisen om bekend stond zorgde er in de eerste jaren na de oorlog volgens Clark voor dat er weinig aandacht van de geallieerden was voor de 20. Juli.

Naast de nazibeeldvorming is de duiding van de daders zelf van belang. Hoe zagen zij zichzelf? De belangrijkste bron daarvoor is Henning von Tresckow. Hij heeft veel brieven nagelaten die zijn blik op de 20. Juli weergeven. Von Tresckow's woorden zijn door Von Schlabrendorff als volgt weergegeven: *‘Wenn einst Gott Abraham verheißen hat, er werde Sodom nicht verderben, wenn auch nur zehn Gerechte darin seien, so hoffe ich, dass Gott Deutschland um unseretwillen nicht vernichten wird. Niemand von uns kann über seinen Tod Klage führen. Wer in unseren Kreis getreten ist, hat damit das Nessushemd angezogen. Der sittliche Wert eines Menschen beginnt erst dort, wo er bereit ist, für seine Überzeugung sein Leben hinzugeben’*¹²¹. Von Tresckow geeft aan dat zijn daad werd gestuurd uit het besef dat Hitler het kwaad in de wereld belichaamde. Daarnaast geeft hij aan dat hij zichzelf moreel kan verantwoorden voor God. De analogie die hij maakt met Abraham en Sodom komt overigens in verscheidene films over de aanslag nog weer terug. Bovenal blijkt uit dit citaat dat Von

¹¹⁸ Von der Dunk, *Claus Schenk von Stauffenberg*, 311.

¹¹⁹ Clark, *Iron kingdom*, 672.

¹²⁰ Ibidem, 674.

¹²¹ Fabian Von Schlabrendorff, *Offiziere gegen Hitler* (herdruk Zürich 1958) 128-129.

Tresckow wist dat hij als verrader gezien zou worden, maar zich moreel verplicht zag te handelen.

Net als Von Tresckow was een meerderheid van de verzetsleden op de hoogte van het feit dat Hitler populairder was dan zij zelf waren¹²². Ze wisten ook dat het heel moeilijk zou zijn om de bevolking die nog in Hitler geloofde, te overtuigen van het feit dat deze ‘tirannenmoord’ wel degelijk noodzakelijk was.

Een belangrijk werk dat veel inzicht geeft in de motieven en denkwijze van een aantal verzetsleden is *Um der Ehre willen* van Marion Gräfin Dönhoff. Dönhoff heeft intensief contact gehad met een aantal leden van de *Kreisauer Kreis* voor en tijdens de oorlog. Zij beschreef die persoonlijke relaties in *Um der Ehre willen*. Dönhoff gaat in haar werk in op de verscheidene motieven om bij het verzet te gaan. Een belangrijke bron hiervoor is Helmuth von Moltke. Hij stelde dat niets doen tegen de massamoorden een persoon net zo schuldig zou maken als actief deelnemen aan de oorlogsmisdaden: ‘*So werden täglich sicher mehr als tausend Menschen ermordet, [...] Darf ich das erfahren und trotzdem in meiner geheizten Wohnung am Tisch sitzen und Tee trinken? Mach’ ich mich dadurch nicht mitschuldig? Was sage ich, wenn man mich fragt: Und was hast du während dieser Zeit getan?*’¹²³ Moltke zag voor zichzelf geen andere uitweg dan deelnemen aan het verzet, anders zou hij geen haar beter zijn dan Hitler zelf. Dönhoff haalt met betrekking tot Moltke ook nog de Amerikaanse journaliste en vriend van hem, Dorothy Thompson, aan. Zij geeft aan dat Moltke bereid was zijn leven te geven, als hij daarmee de Europese christelijke traditie voor het nationaalsocialisme kon behoeden; zijn dood zou hem zijn vrijheid niet kosten, maar juist opleveren¹²⁴.

Heel interessant aan het werk van Dönhoff is verder nog een conversatie tussen Fritzi-Ditlof von der Schulenburg en Roland Freisler. Schulenburg staat op dat moment terecht voor het *Volksgerichtshof* vanwege zijn deelname aan het verzet, Freisler is de door Hitler aangestelde rechter. Schulenburg had een aantal weken eerder met zijn bewegredenen om deel te nemen aan het verzet al veel indruk op Dönhoff gemaakt: ‘*Der Haupteindruck [...] war seine Verzweiflung über die Zerstörung Deutschlands, die Pervertierung des Rechtsstaates, die Korruption der Bürger, die von einem verlogenen Wertesystem indoktriniert würden.*’¹²⁵ Schulenburg uit hier in een persoonlijk gesprek met Dönhoff zijn zorgen over de staat waarin

¹²² Winkler, *Der lange Weg nach Westen* (Band II) 105.

¹²³ Dönhoff, *Um der Ehre willen*, 110.

¹²⁴ *Ibidem*, 117.

¹²⁵ Dönhoff, *Um der Ehre willen*, 98.

Duitsland en het Duitse volk zich bevindt. Voor hem is dat reden genoeg om deel te nemen aan het verzet. Enkele weken na dit gesprek staat hij terecht in de volksrechtbank.

Tegenover hem staat de nazi-beul Roland Freisler; deze stond bekend om zijn verbale grofheid. Dönhoff was getuige van het volgende tafereel waarbij Schulenburg kalm en toch soeverein tegenover Freisler laat weten dat: *‘Wir haben diese Tat auf uns genommen, um Deutschland vor namenlosem Elend zu bewahren. Ich bin mir klar, dass ich daraufhin gehenkt werde, bereue meine Tate aber nicht und hoffe, dass sie ein anderer in einem glücklicheren Augenblick durchführen wird.’*¹²⁶

Schulenburg toont net als Moltke en von Tresckow geen berouw voor zijn daad. Allen hebben zij weloverwogen de kant van het verzet gekozen. Zij zagen zichzelf wellicht als moreel verheven en handelden daarnaar, niet omdat het goed was voor henzelf, maar voor Duitsland als geheel. Daarmee is de drang om te handelen voornamelijk als uiting te zien van de Pruisische erecode, of *noblesse oblige*. Dat zij dit daarnaast onder druk zo weten te verwoorden, maakt hun daden alleen maar meer bewonderenswaardig.

Het beeld dat vooral Goebbels middels propaganda schiep was zeer pregnant. De speech die Goebbels gaf op de radio is daarbij cruciaal. Wat Goebbels vooral deed is de daders van de aanslag buiten de Duitse *Volksgemeinschaft* plaatsen. Zij hadden niet zozeer een aanslag op de *Führer* van die gemeenschap gepleegd, maar een aanslag op de gehele gemeenschap zelf. Het Duitse Rijk zelf was bijna in zijn hart getroffen. Dat kon alleen maar zijn gedaan door mensen die daar zelf niet bij hoorden. Daarbij werd door de nazi's de kans aangegrepen om door middel van propaganda de *Führer*-mythe opnieuw te benadrukken.

Goebbels wist dit beeld nog verder aan te vullen: het betrof officieren die nog in de achttiende eeuw leefden, mensen van adel. Hiermee liet Goebbels zien dat hij een meester was in het gebruik van propaganda. Daarbij lieten Goebbels, maar ook Himmler en Hitler, niet na om een beeld te scheppen van mythische proporties. Juist deze aandacht maakte dat deze aanslag anders was dan andere aanslagen: de nazi's gaven de 20. Juli symbolische waarde.

Stauffenberg werd daarbij afgebeeld als een mythische antiheld. Slechtere personen konden in de Duitse *Volksgemeinschaft* niet gevonden worden.

¹²⁶ Dönhoff, *Um der Ehre willen*, 98-99.

In 1944 geloofde het leeuwendeel van de Duitse bevolking dat Stauffenberg de aanslag had gepleegd om zijn eigen plek in de samenleving te kunnen waarborgen¹²⁷. Hieruit blijkt dat het beeld dat Goebbels wist te scheppen door veel mensen werd overgenomen. Dit heeft aan de ene kant te maken met de populariteit van Hitler. Men bleef ervan overtuigd dat hij geen gewoon mens was: hij was nodig om de oorlog te overleven. Daarnaast bleken deze verzetsleden niet in staat zich helemaal in te zetten voor de Duitse *Volksgemeinschaft*. Uit de geanalyseerde secundaire literatuur blijkt dat dit nazibeeld in de geschiedschrijving nu nog bekend is. Dat de verzetsleden zichzelf anders zagen blijkt uit hun persoonlijke nalatenschap. Von Tresckow, Moltke en Schulenberg stelden hun eigen leven ondergeschikt aan het leven van de Duitse staat. Zij zagen in het nationaalsocialisme een buitengewoon kwaad dat zij moesten verdrijven. Dat idee kwam voort uit de Pruisische erecode. Zij voelden zelf dat ze een bepaalde verantwoordelijkheid hadden ten opzichte van de staat. Dat zij hun daden met de dood moesten bekopen hadden zij voorzien. Het feit dat ze moreel verheven waren, verzachtte dat in hun eigen ogen.

¹²⁷ Peter Steinbach, 'Der 20. Juli 1944 – mehr als ein Tag der Besinnung und Verpflichtung', *Aus Politik und Zeitgeschichte Beilage zur Wochenzeitung das Parlament* 28 juni 2004, 5-10, 5.

2. Beeldvorming Stauffenberg in de jaren '50 en '60

'Stauffenberg, nicht nur wir sind in Ihre Hand gegeben: Das ganze Volk ist es!'

Ludwig Beck in *Es Geschah am 20. Juli*¹²⁸.

Het propagandabeeld dat in het vorige deel is gereconstrueerd wordt nu vergeleken met de manier waarop Stauffenberg en de *20. Juli* in de eerste vijftientig jaar na de oorlog zijn neergezet in films. Daarbij staat centraal in hoeverre hier een (omgekeerde) spiegeling te zien is van het beeld dat de nazi's schiepen. Hierbij gaat het om de volgende films (in chronologische volgorde): *The Desert Fox: the Story of Rommel* (1951), *Der 20. Juli* (1955), *Es geschah am 20. Juli* (ook bekend als *Jackboot Mutiny* en *It Happened on July 20th*, 1955), *The Night of the Generals* (1966) en *Operation Walküre* (1971).

Duitsland na de Tweede Wereldoorlog

Na de aanslag van 20 juli 1944 geloofde een groot deel van de Duitse bevolking dat Duitsland de oorlog alleen maar kon winnen met Hitler aan de macht¹²⁹. Deze houding veranderde echter naarmate het einde van de oorlog naderde en de bombardementen op Duitsland steeds heviger werden. Had men in 1933 geweten hoe de wereld er in maart 1945 uit had gezien, dan was Hitler nooit gekozen, aldus Winkler¹³⁰. In het voorjaar van 1945, toen de oorlog duidelijk op zijn einde liep, voelde de Duitse bevolking zich vooral opgeofferd door Hitler.

De allesvernietigende oorlog eindigde voor Duitsland op 8 mei 1945. Adolf Hitler leefde op dat moment al niet meer, hij pleegde op 30 april 1945 zelfmoord in de *Führerbunker* in Berlijn. Gelijk na het einde van de oorlog kwam de *deutsche Frage* naar boven: hoe had Duitsland in deze situatie terecht kunnen komen? Wilhelm Röpke sprak van *deutschen Vorbelastungen*¹³¹.

In academische kringen in Duitsland ontstond een discussie in hoeverre er sprake was van een Duitse collectieve schuld. Karl Jaspers poneerde een stelling waarin 'het buitenland' medeverantwoordelijk was voor het Duitse nationaalsocialisme en dat Duitsland zelf als 'eerste offer' van Hitler gezien diende te worden¹³². Uiteindelijk leidde de buitenlandse

¹²⁸ G.W. Pabst, *Es Geschah am 20. Juli* (Ariston Films 1955) 06:05.

¹²⁹ Winkler, *Der lang Weg nach Westen* (Band II) 105.

¹³⁰ Ibidem, 107.

¹³¹ Ibidem, 109.

¹³² Ibidem, 110-111.

bezetting tot de deling van Duitsland. Aan de ene kant kwam er een West-Duitsland (BRD) en aan de andere kant een Oost-Duitsland (DDR): het Duitse Oosten, Oost-Pruisen, Pommeren en Silezië gingen verloren en de Duitse bevolking van die gebieden werd verdreven. Gezien de Duitse collectieve schuldvraag, werd deze deling en vooral de Oder-Neisse-grens in de Bondsrepubliek na enige decennia min of meer als voldongen feit geaccepteerd.

In de eerste naoorlogse tijd was er ook sprake van de roep om een nieuw begin: men moest op de puinhopen van het oude Duitsland helemaal opnieuw beginnen, de zogenaamde *Stunde Null*¹³³. De eerste jaren na de oorlog dienden gezien te worden als een maagdelijk begin, een nieuwe start. Al het voorgaande diende in feite vergeten te worden en Duitsland (in dit geval de Bondsrepubliek) moest een nieuw aanzien krijgen. Tegelijkertijd was het omgaan met alle gevolgen van het verslagen naziregime en de oorlog een existentiële opgave. Dit alles vond in de BRD zijn uiting in de *Vergangenheitspolitik*. Daarmee wordt de periode 1949-1954 aangeduid. De aanvang van de *Vergangenheitspolitik* wordt normaliter gelegd bij 1949, de stichting van de ‘Bonner Republik’ met Bonn als nieuwe hoofdstad. De *Vergangenheitspolitik* vond volgens Norbert Frei brede maatschappelijke steun¹³⁴. De belangrijkste kenmerken van deze politiek waren amnestie en integratie. Het grootste gedeelte van de voormalige nationaalsocialisten kreeg amnestie aangeboden voor zijn of haar begane misdaden. Tegelijkertijd was iedereen die slachtoffer was geworden van de politieke zuivering teruggekeerd¹³⁵. Dit was echter geen uiting van moralistische onbewogenheid. Veel meer kon men het niet meer opbrengen om teveel over het eigen verleden na te denken¹³⁶. Er diende gekeken te worden naar de toekomst. Deze trend was mede onder druk van de geallieerden al in 1945 ingezet¹³⁷. De toekomst betekende in dit geval dat de BRD binnen de Amerikaanse invloedssfeer wilde blijven. Door continu met het verleden bezig te zijn, kon de nieuwe staat zichzelf niet opbouwen¹³⁸. Wolfgang Benz geeft aan dat het opbouwen van een nieuwe staat helemaal niet mogelijk was geweest als deze staat nog miljoenen paria’s herbergde¹³⁹.

¹³³ Paul Scheffer, ‘Geweten en vergeten: het Walser-Bubis-debat’ in: Patrick Dassen en Ton Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 179-199, 182.

¹³⁴ Norbert Frei: *Vergangenheitspolitik: die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-vergangenheit* (München 1996) 13.

¹³⁵ Frei, *Vergangenheitspolitik*, 24.

¹³⁶ *Ibidem*, 29.

¹³⁷ *Ibidem*, 15.

¹³⁸ Benz, *Zum Umgang mit nationalsozialistischer Vergangenheit in der Bundesrepublik*, 47.

¹³⁹ *Ibidem*, 51.

Daarin paste ook een *beredtes Schweigen* over de 20. Juli¹⁴⁰. De aanslag werd niet zozeer vergeten, maar er werd geen aandacht aan geschonken. Danyel stelt dat daarmee de door de nazi's ingezette verdrukking van de nagedachtenis aan de aanslag werd vervolmaakt¹⁴¹. De aanslag kreeg een verdere negatieve connotatie door haar associatie met een conservatieve, niet-democratische elite. Daarbij kreeg men hulp van de buitenlandse bezettingsmacht. Zij wilden verzetsdaden het liefst zo min mogelijk erkennen, omdat Duitsland in de vredesbesprekingen dan wellicht meer inspraak zou eisen¹⁴².

In de jaren '50 en '60 was er volgens Danyel sprake van een terugkeer van de herinnering in academische kringen en onder politici. Dat begon in 1952 met het uitkomen van *Geist der Freiheit* van Eberhard Zeller. Dit werk was volgens Danyel bittere noodzaak, vooral omdat de 20. Juli het stigma van landverraad behield in het Duitse geheugen¹⁴³. Dit merkten de nabestaanden van de overleden verzetsleden zelf ook. Voor de meeste Duitsers deden de familieleden van de verzetsleden er niet toe¹⁴⁴. Onder de Duitse bevolking is in 1956 een onderzoek gehouden waarbij mensen gevraagd is naar hun mening over de 20. Juli.

Vierendertig procent van de mensen die antwoord gaven op de vragen, zeiden dat ze de aanslag en de coup veroordeelden¹⁴⁵. In plaats van hulp en erkenning ontvingen de weduwen van de verzetsleden onbegrip. Vaak werden zij zelf als landverraders gezien¹⁴⁶. Dönhoff geeft aan dat de bevolking door de terreur van Hitler aan de ene kant, en de houding van de geallieerden aan de andere kant, zich totaal geen eigen beeld kon vormen van de 20. Juli¹⁴⁷.

Von Aretin komt tot dezelfde conclusies. Zij zegt zelfs dat voor de helft van de mensen die in 1954 een mening gaf over de 20. Juli, de aanslag puur als vorm van verraad zag: hoogverraad, landverraad, volksverraad of staatsverraad¹⁴⁸. Volgens Von Aretin is vooral de radiospeech van Hitler in de BRD van grote invloed geweest op het Duitse collectieve geheugen. Zij concludeert dat de enige herinnering aan het verzet de uitspraak van Hitler over de '*Clique ehrgeiziger Offiziere*' was. Deze zin had zich in de hersens van de Duitse bevolking vastgezet. Daarin kwam verandering in de jaren '50 en '60. Met het begin van de Koude Oorlog leek de scheiding tussen West- en Oost-Duitsland een permanent karakter te krijgen. De Koude Oorlog ging hierdoor fungeren als een motor van een nieuw nationaal identiteitsgevoel in

¹⁴⁰ Danyel, *Der 20. Juli*, 230.

¹⁴¹ Ibidem, 227.

¹⁴² Ibidem, 228.

¹⁴³ Ibidem, 230.

¹⁴⁴ Von Aretin, *Die Enkel des 20. Juli 1944*, 29-30.

¹⁴⁵ Ibidem, 39.

¹⁴⁶ Ibidem, 45.

¹⁴⁷ Dönhoff, *Um der Ehre willen*, 33.

¹⁴⁸ Von Aretin, *Die Enkel des 20. Juli 1944*, 60.

West-Duitsland¹⁴⁹. Tegelijkertijd bleek de BRD in de ogen van de andere Westerse geallieerden een stabielere staat dan men van tevoren had verwacht. Daarbij kwam er in het buitenland de openbaring dat er wel degelijk verzet tegen Hitler was geweest. Het gevolg was een uitgebreide Amerikaanse en Britse historiografie over verzet in nazi-Duitsland. Daarin werden de verzetsleden niet zozeer als verraders neergezet, maar veel meer als mensen met patriottische motieven. De *20. Juli* kreeg opeens een morele voorbeeldfunctie.

Rothfels was in 1948 echter de eerste die een symbolische waarde aan de *20. Juli* toeschreef. Deze aanslag zou juist kunnen bijdragen aan de *Reinigung des deutschen Namens*¹⁵⁰. Rothfels wijst er verder op dat de *20. Juli* als opstand van het geweten gezien kan worden. Daarnaast was de aanslag een teken van het ‘andere Duitsland’, het Duitsland dat wel degelijk verzet tegen Hitler had gekend. In de jaren ’50 werd de *20. Juli* door verscheidene politici bij herinneringstoespraken om de symbolische waarde die ze had gezien als de basis van de BRD¹⁵¹. Tegelijkertijd werd de waardering in Stauffenberg als persoon uitgesproken toen op 20 juli 1955 de *Bendlerstrasse* (hieraan zit het *Bendlerblock*, waarvandaan de coup in Berlijn werd geleid) werd omgedoopt tot *Stauffenbergstrasse*¹⁵².

Deze simplistische weergave van de *20. Juli* was ook bedoeld om het Duitse volk op een andere manier naar de aanslag te laten kijken. Zij dienden ervan doordrongen te worden dat men niet met het schaamrood op de kaken richting het verzet hoorde te kijken. Deze doordringing ging volgens Danyel gepaard met *Enthistorisierung und Entkonkretisierung des Widerstandes*¹⁵³. De *20. Juli* kreeg een plaats in de nationale identiteit van West-Duitsland, dit ging echter wel gepaard met een simplistisch beeld van de aanslag. Slechts de symbolische waarde van de aanslag werd benadrukt. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de voordracht die bondspresident Theodor Heuss hield op 20 juli 1954, ter nagedachtenis aan de aanslag. Hij zei letterlijk: *‘hier wurde in einer Zeit, da die Ehrlosigkeit und der kleine, feige und darum brutale Machtsinn den deutschen Namen besudelt hatte, der reine Wille sichtbar, im Wissen um die Gefährdung des eigenen Lebens, den Staat der mörderischen Bosheit zu entreißen und das Vaterland vor der Vernichtung zu retten*¹⁵⁴. ‘ Deze rede van Heuss is een duidelijk voorbeeld van de manier waarop Stauffenberg en de *20. Juli* volgens West-Duitse politici

¹⁴⁹ Danyel, *Der 20. Juli*, 231.

¹⁵⁰ Hans Rothfels, *Die deutsche Opposition gegen Hitler: Eine Würdigung* (herdruk Frankfurt 1958) 14.

¹⁵¹ Danyel, *Der 20. Juli*, 232.

¹⁵² Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 144.

¹⁵³ Danyel, *Der 20. Juli*, 232.

¹⁵⁴ Alex Smend, *Der 20. Juli 1944 und seine Rezeption nach dem Krieg in Ost und West* (voordracht 17 oktober 2007) 1-7, 4.

herdacht diende te worden. Een ander voorbeeld is de rede van Kai-Uwe von Hassel (minister van defensie) op 20 juli 1964.

Hij sprak andere woorden dan Heuss, maar kwam tot dezelfde conclusie: *‘Sie handelten nach ihrem Gewissen aus ihrem Wissen um begangenes Unrecht. Sie gaben schliesslich im Bewusstsein ihrer Verantwortung ihr Leben hin, damit Deutschland weiter lebe’*¹⁵⁵.

Vervolgens groeide ook buiten de politiek en de academische wereld de interesse in de eigen geschiedenis. In de jaren '60 was diende zich een nieuwe generatie studenten aan. Deze studenten hadden de oorlog zelf niet of nauwelijks meegemaakt. Mede door deze distantie konden zij beter omgaan met het oorlogsverleden. Doordat dit gekoppeld werd aan wat Frei de *unbewältigte Vergangenheit* noemt, ontstond er een nieuwe interesse in het Derde Rijk en het ware karakter van het verzet¹⁵⁶. Daardoor vond in de Bondsrepubliek vanaf de late jaren '60 een rehabilitatie van de verzetsleden binnen het collectieve geheugen plaats¹⁵⁷. In 1970 wist de helft van de West-Duitse bevolking onder de dertig echter niet meer wie Stauffenberg was¹⁵⁸.

Tegen de achtergrond van het einde van de Tweede Wereldoorlog en de scheiding van Duitsland in Oost en West begonnen de eerste films waarin Stauffenberg en de *20. Juli* een (voornaam) rol spelen te verschijnen. De eerste daarvan werd geproduceerd in de Verenigde Staten. De *20. Juli* speelde daarin slechts een marginale rol.

Stauffenberg in het verhaal rond veldmaarschalk Rommel

The Desert Fox: the Story of Rommel kwam uit in 1951. Deze film beschrijft de laatste jaren van het leven van Erwin Rommel, maar is desondanks relevant voor dit onderzoek. De film verwijst naar de bijnaam van Rommel. Deze verwierf hij vanwege zijn optreden in Noord-Afrika¹⁵⁹. *The Desert Fox* handelt over de mogelijke banden die Rommel met het verzet gehad zou hebben. Deze banden zouden hem uiteindelijk fataal zijn geworden. Belangrijker voor dit onderzoek is echter, dat deze film de eerste film is waarin Stauffenberg en de *20. Juli* een rol hebben gekregen. Gezien het feit dat men in West-Duitsland in 1951 een politiek van

¹⁵⁵ Kai-Uwe von Hassel, 'Das Vermächtnis des 20. Juli. Ein Ereignis in unserer Geschichte, das dem deutschen Volk zur Ehre gereicht', *Gedenkstätte Deutscher Widerstand* (2006) 1-3, 2.

¹⁵⁶ Von Aretin, *Die Enkel des 20. Juli*, 60.

¹⁵⁷ Ibidem, 65.

¹⁵⁸ Ibidem, 93.

¹⁵⁹ Pier Paolo Battistelli, *Erwin Rommel: Leadership, Strategy, Conflict* (Oxford 2010) 13.

verdrinking en verdringing hanteerde ten opzichte van het verzet tegen Hitler, is het niet geheel verwonderlijk dat de eerste film waarin de *20. Juli* een rol speelt in een Angelsaksisch land (de Verenigde Staten) werd gemaakt. De VS kende meer distantie ten opzichte van de Tweede Wereldoorlog en het verzet tegen Hitler. Een film maken waarin de *20. Juli* een rol speelde was daar gewoonweg eenvoudiger, omdat zij geen verzwaarde betekenis had.

The Desert Fox is een film gebaseerd op het gelijknamige boek van Desmond Young, die als Engelse krijgsgevangene slechts heel kort met Rommel zelf te maken had¹⁶⁰. Young was vooral geïnteresseerd in de band die Rommel had met het verzet. Er wordt geschetst dat Rommel juist om zijn contact met mensen als Beck en Goerdeler om het leven is gebracht. Dat Rommel van het verzet op de hoogte was is tegenwoordig duidelijk, maar zijn rol blijft onduidelijk¹⁶¹.

De film beschrijft hoe Rommel naarmate de film vordert de indruk heeft dat Duitsland met Hitler de oorlog niet kan winnen. Mede daardoor voelt Rommel zich steeds meer aangetrokken tot het verzet, hoewel hij zich niet tot actief verzet laat verleiden.

De verzetsgroep rondom Stauffenberg doet dat wel. Rommel is onder de indruk van de omvang van de verzetsgroep; hij had niet verwacht dat mannen als Beck en Goerdeler bij het verzet waren aangesloten¹⁶².

De aanslag zelf lijkt in *The Desert Fox* een eenmansactie: nadat hij de bom heeft achtergelaten in de bunker, blijft Stauffenberg om de hoek wachten totdat deze tot ontploffing komt¹⁶³. De film besteed verder geen aandacht aan de coup in Berlijn.

Daarnaast lijkt Stauffenberg in deze film meer op een vriend van Hitler dan zijn vijand, dat komt vooral door de joviale manier waarop Hitler Stauffenberg begroet bij de vergadering¹⁶⁴. Als motief voor de aanslag wordt gezegd dat de verzetsleden niet willen sterven als dieren; hiermee wordt het een daad voor een hoger doel. Dat beeld wordt veelvuldig herhaald.

Mede door het feit dat er weinig aandacht voor het echte verzet is, heeft de film aan het begrijpen van het verzet in nazi-Duitsland weinig bijgedragen¹⁶⁵. Toch geeft de reactie van Rommel als hij de namen van Beck en Goerdeler hoort wel te denken. Het grote publiek krijgt

¹⁶⁰ Penelope Houston, 'Rommel-Desert Fox, U.S.A., 1951', *Monthly Film Bulletin* 204 (1951) 344, 344.

¹⁶¹ Battistelli, *Erwin Rommel*, 54.

¹⁶² Hathaway, *The Desert Fox* (20th Century Fox, 1951), 40:50.

¹⁶³ Ibidem, 1:05.30.

¹⁶⁴ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 75.

¹⁶⁵ Peter I. Trummer, 'Im Focus der Kamera: Der 20. Juli und die Brüder Stauffenberg im Spielfilm' in: Peter I. Trummer en Konrad Pflug (ed.), *Die Brüder Stauffenberg und der Deutsche Widerstand: eine Bestandsaufnahme aus der Sicht der historisch-politischen Bildung* (Stuttgart 2009) 158.

via de bioscoop voor het eerst te zien dat er op papier breed gedragen verzet was tegen Hitler. Ondanks de aanmerkingen die op deze film te maken zijn, is de film wel van belang geweest. Filmcriticus Enno Patalas legde in 1955 al haarfijn uit waarom deze film van grote waarde was. Volgens hem lag de importantie van *The Desert Fox* vooral in het feit dat met deze film: *'der Bann des Schweigen um den deutschen Widerstand gebrochen war'*¹⁶⁶. Robnik schrijft *The Desert Fox* eenzelfde waarde toe: *'Wenn Stauffenberg 1951 zum (höchstwahrscheinlich) ersten Mal, noch im Schwarzweiß, als Kinofigur auftritt, dann wird dies gleich als Seeing-you-again und Wiedererkennen qualifiziert.'*¹⁶⁷ Ondanks dat deze film hoofdzakelijk voor een Amerikaans publiek is gemaakt, kreeg zij ook in Duitsland veel aandacht. Men maakte kennis met het verdrukte verzetsverleden; Stauffenberg werd herontdekt. Dit zou enkele jaren later leiden tot verscheidene films met een Duitser in de rol van Stauffenberg.

Stauffenberg in Duitse films uit 1955

In Duitsland kwamen in juli 1955 ongeveer tegelijkertijd twee films uit die de aanslag op geheel eigen wijze lieten zien. Dat deze films midden jaren '50 uitkwamen is niet geheel verwonderlijk. De tijd van het *beredtes Schweigen* over de *20. Juli* was voorbij. Daartoe hadden historici als Eberhard Zeller en Hans Rothfels bijgedragen. Ook vanuit politieke kringen waren er oproepen om de *20. Juli* op een positieve manier te herdenken. Daarvan is de eerder aangehaalde speech van bondspresident Theodor Heuss het belangrijkste voorbeeld. De BRD leek in academische en politieke kringen in 1955 daardoor klaar voor Duitse verfilmingen van de aanslag. In dit geval gaat het om de films *Der 20. Juli* en *Es geschah am 20. Juli* uit. Dat de films bijna tegelijkertijd de Duitse bioscopen in zouden gaan, leidde in de laatste weken voor het uitkomen tot een ware strijd tussen de respectievelijke productiemaatschappijen¹⁶⁸.

Der 20. Juli (1955)

Der 20 Juli is een film van regisseur Falk Harnack en werd geproduceerd door 'CCC Films' voor de ZDF¹⁶⁹. In tegenstelling tot *The Desert Fox* wordt bij *Der 20. Juli* strenger

¹⁶⁶ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 75.

¹⁶⁷ Ibidem, 76

¹⁶⁸ Auteur onbekend, '20. Juli, Mit Quickie-Methoden, *Der Spiegel* 27 (1955) 34-35, 34.

¹⁶⁹ Auteur onbekend, *20. Juli*, 34.

vastgehouden aan wat nu geldt als het waargebeurde verhaal (hoewel Stauffenberg een ooglap voor zijn rechteroog draagt, waar dat in werkelijkheid het linkeroog was¹⁷⁰).

Der 20. Juli draait vooral om de zinloosheid van de oorlog. Hitlers officieren weten eigenlijk niet waarom ze oorlog voeren. Daarbij komt het feit dat veel mensen de massaslachtingen van vooral de SS uit naam van de *Führer* niet kunnen plaatsen. Dat is niet uit te leggen door zowel de frontsoldaten als officieren in Berlijn¹⁷¹. Deze ramp moet gestopt worden, want alleen als Hitler niet langer aan de macht is kan er vrede gesloten worden met de geallieerden.

Opvallend in deze film is dat Hitler wel een rol heeft, maar toch wordt hij nooit helemaal in beeld gebracht. Zijn lichaam is niet te zien, alleen zijn stem is te horen. Hieruit spreekt op zijn minst een bepaalde angst om Hitler in beeld te brengen. Dat zou kunnen komen doordat Hitler voor veel mensen nog te dicht stond bij wat zij als dé belichaming van het kwaad zagen¹⁷².

Eén scène in de film is daarvoor tekenend: voordat Stauffenberg richting de *Wolfsschanze* gaat met de bom, gaat hij naar de kerk. Terwijl de orgelmuziek aanzwengelt worden er beelden getoond die de daad van Stauffenberg rechtvaardigen. Het gaat om beelden van het front, maar ook om beelden van de situatie in concentratiekampen en in getto's¹⁷³. Deze beelden moeten aangeven waarom Stauffenberg tot zijn daad komt. Stauffenberg handelt vanuit wat hij zag als zijn verplichting. Als soldaat had hij de plicht zijn leven voor zijn land te geven. Daarbij handelde hij naar eer en geweten¹⁷⁴. Hij was tot de conclusie gekomen dat hij niet trouw kon zijn aan zijn vaderland en aan de staat tegelijkertijd. Stauffenberg moest uiteindelijk tussen die twee een keuze maken¹⁷⁵. Tegelijkertijd geven deze beelden de symbolische waarde van de *20. Juli* aan. Er moest iets gebeuren om de ramp die Hitler heet te stoppen.

Harnack maakt in *Der 20. Juli* gebruik van de nazipropaganda maar draait deze om. De *20. Juli* is in zijn ogen van grote symbolische waarde, maar juist in positieve zin. Het laat de positieve kant van Duitsland tijdens de oorlog zien. Harnack gebruikt hiervoor de symbolische waarde die in 1948 door Rothfels aan de aanslag werd gegeven. De film *Der 20. Juli* maakt de *20. Juli* daardoor groter dan deze was. Door een positieve draai te geven aan de *20. Juli* volgt Harnack de koers die de politiek uitzette¹⁷⁶. Aan de ene kant toonde het verzet

¹⁷⁰ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 33.

¹⁷¹ Falk Harnack, *Der 20. Juli* (CCC Films 1955) 31:10.

¹⁷² Christian Müller, *Oberst i. G. Stauffenberg: Eine Biographie* (Bonn 1970) 508.

¹⁷³ Harnack, *Der 20. Juli*, 56:20.

¹⁷⁴ Kramarz, *Claus Graf Stauffenberg*, 221.

¹⁷⁵ Ibidem, 69.

¹⁷⁶ Danyel, *Der 20. Juli*, 231.

aan dat er sprake was van een ‘ander Duitsland’ tijdens de oorlog: het Duitsland van het verzet. Aan de andere kant laat deze film zien dat de *20. Juli* een opstand van het geweten was. Hierin zit de symbolische waarde die de aanslag had voor de *Vergangenheitsbewältigung* in Duitsland en de vorming van de nieuwe Duitse identiteit.

Der 20. Juli is tevens de eerste verfilming die de breedte van het verzet in beeld probeert te brengen. Door middel van samenwerking moet Hitler gedood kunnen worden, en moet zijn hele groep van vertrouwelingen en de SS opzij worden gezet¹⁷⁷. Alleen de *Wehrmacht* werd in staat geacht om een dergelijke actie met succes uit te voeren. Daarbinnen bevindt zich een groep officieren die tot actie overgaan. Daarmee krijgt het beeld van de *Wehrmacht* een positieve draai¹⁷⁸. Het beeld van de rol van de *Wehrmacht* in de Tweede Wereldoorlog was in 1955 positief; deze film is daarvan een uiting. Door de *Wehrmacht* een positieve rol te geven, is het mogelijke gevoel van verraad weggenomen. Zowel het gevoel van het verraad naar medesoldaten (kameraden) als Duitsland als geheel wordt teniet gedaan¹⁷⁹. Hiermee wordt een nieuwe dolkstootlegende vermeden.

Vanwege de rol van Stauffenberg noemt Müller de aanslag *die Stunde Stauffenbergs!*¹⁸⁰ Hij neemt het gewicht van het verzet op zich¹⁸¹. Stauffenberg is in feite de *20. Juli*. Er is wel zeker een hele groep van verzetsleden binnen het leger die allemaal hetzelfde over Hitler denken. De plannen die de verzetsleden hadden mocht de aanslag lukken worden echter niet behandeld. De posities van Beck en Goerdeler (die helemaal niet wordt genoemd in de film) worden niet toegelicht¹⁸². De complexiteit van het verzet komt in deze film daardoor niet helemaal goed naar voren¹⁸³.

Harnack's *Der 20. Juli* draait net als *The Desert Fox* om het plichtsbef van Stauffenberg. Hij wil de aanslag plegen om de Duitse natie te redden. Dat dit plichtsbef voorkomt uit de Pruisische erecode wordt buiten beschouwing gelaten.

Deze film belichaamt de manier waarop de politiek en academische kringen midden jaren '50 in de BRD omgingen met het verzet. De tijd van het *beredtes Schweigen* was voorbij. Na een periode van *Vergangenheitspolitik* was het nu tijd om de nieuwe Duitse democratische staat

¹⁷⁷ Harnack, *Der 20. Juli*, 08:50.

¹⁷⁸ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 37.

¹⁷⁹ Ibidem, 37.

¹⁸⁰ Müller, *Oberst i. G. Stauffenberg*, 500.

¹⁸¹ Harnack, *Der 20. Juli*, 19:05.

¹⁸² Kramarz, *Claus Graf Stauffenberg*, 143.

¹⁸³ H. Bernard, 'Der deutsche Widerstand gegen Hitler', in: Hans-Adolf Jacobsen (ed.) '20. Juli 1944: Die deutsche Opposition gegen Hitler im Urteil der ausländischen Geschichtsschreibung (Bonn 1969) 11-42, 12.

te verbinden met een bewuste omgang met het verleden van het Derde Rijk. Daarin zou Stauffenberg een morele voorbeeldfunctie kunnen krijgen. Tegelijkertijd was er onder de bevolking nog steeds veel onbegrip over de aanslag. Na *The Desert Fox* was *Der 20. Juli* voor het (West-)Duitse volk de eerste echte kennismaking met de filmische Stauffenberg. Daarbij werd hij juist door het negatieve beeld dat er over hem heerste op een simplistische wijze als eenzijdige held in *Wehrmacht*-uniform neergezet. Men diende een positiever beeld over hem te kennen, daarbij was echter wel sprake van *Enthistorisierung* en *Entkonkretisierung* zoals Danyel dat noemt.

Es Geschah am 20. Juli (1955)

Bijna tegelijkertijd met *Der 20. Juli* kwam de film *Es geschah am 20. Juli* uit. Deze film werd geregisseerd door George Wilhelm Pabst en geproduceerd door 'Ariston Films'¹⁸⁴. Waar de film *Der 20. Juli* probeert om de ontwikkeling van het verzet gedurende meerdere jaren te beschrijven, geeft *Es geschah am 20. Juli* alleen een beeld van 20 juli 1944 zelf¹⁸⁵.

Hitler is in *Es geschah am 20. Juli* de belichaming van het kwaad binnen de inferno van de Tweede Wereldoorlog. Door hem te verwijderen kon Duitsland gered worden. De officieren die achter de aanslag zaten, worden op deze manier het geweten van Duitsland als geheel¹⁸⁶. Zij willen de Duitse eer redden¹⁸⁷. Deze aanslag was de laatste kans om Duitsland te redden¹⁸⁸. Dat dit zo in beeld wordt gebracht heeft ook met het laatste oorlogsjaar te maken. In de periode van augustus 1944 tot mei 1945 zouden er net zoveel mensen sneuvelen in Duitsland door oorlogsgeweld, als in de hele oorlog tot augustus 1944.

Juist door die noodzaak was deze daad geen hoogverraad: het was geen hoogverraad om in een beter Duitsland te geloven en de eer van Duitsland te willen redden¹⁸⁹. Hiermee komt net als in *Der 20. Juli* van Harnack de dubbele symbolische waarde van de aanslag naar voren. Er was een Duitsland waar er wel degelijk verzet was tegen Hitler. Daarnaast was deze daad ingegeven door het geweten van de daders. Eén van de manieren waarop zich dat uit, is de manier waarop de film wordt afgesloten. Er wordt een beroep gedaan op de huidige inwoners

¹⁸⁴ Auteur onbekend, *Der 20. Juli*, 34.

¹⁸⁵ John Gillett, 'Es Geschah am 20 Juli (Jackboot Mutiny), Germany, 1955', *Monthly Film Bulletin* 264 (1956) 98, 98.

¹⁸⁶ Gillett, *Es Geschah am 20 Juli*, 98.

¹⁸⁷ G.W. Pabst, *Es Geschah am 20. Juli* (Ariston Films 1955) 02:41.

¹⁸⁸ *Ibidem*, 43:12.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 50:38.

van Duitsland, om de daad van de verzetsleden zin te geven¹⁹⁰. Daarmee wordt in *Es geschah am 20. Juli* een directer beroep gedaan op de Duitse bevolking dan in *Der 20. Juli*. Dit is niets anders dan de roep om een positiever beeld over het verzet tegen Hitler in het West-Duitsland van de midden jaren '50. In hoeverre deze roep heeft geholpen is maar de vraag, omdat uit het onderzoek van Joachim Fest (dat zijn motief was voor het maken van een semi-documentaire) in 1970 bleek dat men de naam Stauffenberg veelal was vergeten. Voor zover de naam Stauffenberg nog wel bekend was, had deze vooral een negatieve connotatie¹⁹¹.

Vaststaat in ieder geval wel, dat de *20. Juli* in beide Duitse verfilmingen uit 1955 niet zozeer om de aanslag zelf draait, maar meer om de symbolische waarde die zij meedraagt. Daarbij is in beide gevallen sprake van een simplistisch(er) beeld van de aanslag en de complexiteit van het verzet. Deze simplificatie van het verzet past echter in het tijdsbeeld dat door Danyel wordt geschetst. Een te ingewikkelde verzetscontext zou niet tot begrip over de *20. Juli* bij de Duitse bevolking hebben bijgedragen. Een simplificatie zou echter sneller kunnen worden opgenomen in het Duitse collectieve geheugen.

Binnen het verzet wordt Stauffenberg als absolute leider neergezet¹⁹². Net als in *Der 20. Juli* van Harnack wordt meerdere malen letterlijk gezegd dat het verzet zonder Stauffenberg in Berlijn hopeloos zou zijn¹⁹³. Hiermee wordt de rol van vooral Beck schromelijk onderschat¹⁹⁴. Duidelijk in *Es Geschah am 20. Juli* is dat juist Stauffenberg de aanslag moest plegen. Daarbij wordt een verwijzing gemaakt naar het feit dat hij slechts één hand heeft: niet alleen het lot van de verzetsleden rust in zijn hand, maar dat van het hele Duitse volk¹⁹⁵.

Het centrale thema van *Es Geschah am 20. Juli* is dat de verzetsleden meer met hun geweten handelen dan de mensen die Hitler trouw bleven. Hierdoor ontstond een tegenstelling tussen 'alwetende mensen' en 'onwetende mensen'¹⁹⁶. Daarbij zijn mensen als Stauffenberg de 'alwetende mensen' die meer inzien wat goed is voor Duitsland. De hand van Stauffenberg is in deze zin sturend en leidend voor het gehele Duitsland¹⁹⁷. Hij ziet en weet meer dan anderen, en is daardoor verlicht. Hiermee wordt Stauffenberg als held afgezet tegen het beeld van de anti-held dat was geschapen door de nazipropaganda.

¹⁹⁰ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 46.

¹⁹¹ Franz Peter Wirth, *Operation Walküre*, deel I: 'Initiazialzündung' (WDR 1971) 08:30.

¹⁹² Gillett, *Es Geschah am 20 Juli*, 98.

¹⁹³ Pabst, *Es Geschah am 20. Juli*, 06:10 en 09:50.

¹⁹⁴ Bernard, *Der deutsche Widerstand gegen Hitler*, 18.

¹⁹⁵ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 49.

¹⁹⁶ Ibidem, 46.

¹⁹⁷ Ibidem, 53.

Wat verder opvalt aan beide Duitse films uit 1955, is dat in beide films nauwelijks een rol is weggelegd voor vrouwen. Zo komt de vrouw van Stauffenberg in geen van beide films uit 1955 voor¹⁹⁸. Stauffenberg is als dé belichaming van het verzet puur soldaat. Wat op zich niet gek is, omdat juist in het midden van de jaren '50 sprake was van een herwaardering van de *Wehrmacht*. Dit had dan weer te maken met de herbewapening van de BRD¹⁹⁹. Volgens Claudia Dillmann was er nog veel wantrouwen ten opzichte van het medium film door de invloed die de nazipropaganda had gehad. Om die reden kwam de complexiteit van de motieven van de verzetsleden niet geheel van de grond²⁰⁰. De echte reden dat deze complexiteit niet van de grond komt is logischer wijs eerder een gevolg van de rol die de aanslag diende te spelen in het collectieve geheugen en de vorming van de Duitse identiteit zoals Danyel stelt. Politici hadden in de jaren daarvoor vooral geprobeerd de nieuwe West-Duitse staat letterlijk weder op te bouwen. Daarbij al te zwaar tillen aan het verleden zou daarbij niet helpen. De simplificatie van de *20. Juli* past in dat beeld. De films blijven hierdoor steken in oppervlakkigheid. Toch laten beide films middels de motieven van de daders een duidelijk beeld zien van de symbolische waarde die de *20. Juli* had: er was een ander Duitsland dat handelde volgens zijn geweten. Daarbij wordt in beide films achterwege gelaten dat juist de erecode van de Pruisische adel Stauffenberg en zijn mede-verzetsleden ertoe bracht te handelen volgens zijn geweten. Stauffenberg is niets anders dan soldaat. Op zich is dit feit best verrassend, omdat in 1951 negenenvijftig procent van de voormalige *Wehrmacht*-soldaten zich negatief over Stauffenberg en de *20. Juli* had uitgelaten. Dit beeld veranderde echter snel, en binnen de nieuw gevormde *Bundeswehr* leefde in 1959 het idee dat men schatplichtig was aan de verzetsleden omdat: ‘*Sie sind die vornehmsten Zeugen gegen die Kollektivschuld des deutschen Volkes*’²⁰¹.

Stauffenberg in een fictieverhaal: *the Night of the Generals*

In 1966 kwam *The Night of the Generals* uit. Deze film werd geregisseerd door Anatole Litvak en uitgebracht door ‘Columbia Pictures’²⁰². Net als in de film over het leven van Rommel speelt de *20. Juli* in deze film een ondergeschikte rol. De film is los gebaseerd op de gelijknamige roman van Hans Helmuth Kist uit 1962 (de eerste Engelse vertaling kwam uit in

¹⁹⁸ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 43.

¹⁹⁹ Frei, *Vergangeheitspolitik*, 303.

²⁰⁰ Claudia Dillmann, *2 x 20. Juli: die Doppelverfilmung von 1955* (Frankfurt am Main 2004) 53-57.

²⁰¹ Von Aretin, *Die Enkel des 20. Juli 1944*, 66-67.

²⁰² Bosley Crowther, ‘The night of the generals: O’Toole stars in story about nazi officers’ in *the New York Times*, 3 Februari 1967.

1965) en daarom gaat het hier om een fictieverhaal: het verhaal van de *20. Juli* is geplaatst in de context van een moordonderzoek naar aanleiding van de dood van drie prostituees. De motieven voor de aanslag zijn in *The Night of the Generals* zonneklaar: niks doen zou van de daders verraders van het vaderland maken²⁰³. Later in de film merkt iemand op, dat geen van de officieren die achter de aanslagen zaten, iets lieten horen op het moment dat de oorlog goed verliep²⁰⁴. Zo wordt het verzet ook in een ander daglicht geplaatst. Deze kanttekening is door veel historici al eerder geplaatst, maar lijkt mij hier niet terecht. Verzet is juist makkelijker op het moment dat het ergens minder goed gaat. Als er een aanslag op het leven van Hitler was gepleegd op het hoogtepunt van zijn macht, vlak na de invasie in Frankrijk, was een daaropvolgende coup gedoemd om te mislukken. Al is het maar omdat de bevolking op dat moment nog volledig in de nazi's geloofde. Het is niet meer dan logisch dat deze aanslag plaatsvond op het moment dat het Derde Rijk richting zijn laatste adem ging.

De aanslag speelt in *The Night of the Generals* vooral een filmische rol. Twee van de drie verdachte generaals blijken betrokken te zijn bij de coup. Omdat ze echter niet achter de moorden blijken te zitten, worden zij niet gearresteerd. Generaal Tanz, in de film vertolkt door Peter O'Toole, blijkt verantwoordelijk voor de moorden. Ondanks dat hij niks met de coup te maken heeft, wordt juist hij wel gearresteerd²⁰⁵. Op deze manier wordt er een parallel getrokken tussen het oplossen van een op dat moment nog dubbele moord en het verzet tegen oorlogsmisdaden²⁰⁶. In beide gevallen wordt er gezocht naar rechtvaardigheid²⁰⁷. De aanslag is in die zin een zoektocht naar rechtvaardigheid. Daarmee is het motief van de aanslag hetzelfde als in de films die eerder zijn geanalyseerd.

Binnen die zoektocht naar rechtvaardigheid speelt Stauffenberg de hoofdrol: ook in *The Night of the Generals* is Stauffenberg de personificatie van het verzet. Het is een kwestie van het moreel juiste doen. Niets doen zou van Stauffenberg een net zo grote oorlogsmisdadiger maken als van Hitler. *The Night of the Generals* wordt daardoor net als andere verfilmingen gekenmerkt doordat de *20. Juli* wordt afgebeeld als een aanslag uitgevoerd door het geweten van Duitsland. Alle andere kenmerken van de *20. Juli* worden buiten beschouwing gelaten in deze verfilming.

²⁰³ Anatole Litvak, *The night of the generals* (Columbia Pictures 1967) 1.10:05.

²⁰⁴ Litvak, *The night of the generals*, 1.29:25.

²⁰⁵ Gillet, *The night of the generals*, 42.

²⁰⁶ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 81.

²⁰⁷ Gillet, *The night of the generals*, 42.

Stauffenberg in docudrama: *Operation Walküre*

Onder leiding van Joachim Fest kwam in 1971 *Operation Walküre* uit²⁰⁸. Dit is een docudrama verdeeld in twee delen. In totaal duren deze delen samen bijna drie-en-een-half uur. De productie voor dit project werd verzorgd door de 'Westdeutsche Rundfunk' (WDR). De regie was in handen van Franz Peter Wirth. *Operation Walküre* is vooral vanwege de totaal andere benadering van de 20. Juli interessant. Het verhaal wordt gebracht door middel van reconstructies en interviews met betrokkenen. Hierdoor lijkt er meer sprake te zijn van een reconstructie van de echte geschiedenis dan bij de eerdere filmische interpretaties. Het begin van deze semi-documentaire is opvallend. Er wordt een uitzending getoond van de *Deutsche Wochenschau*, maar dan één die bericht wat er was gebeurd als de coup wel was geslaagd²⁰⁹. Vervolgens legt Fest de nadruk op het feit dat deze berichtgeving fictief is. Het geeft wel aan wat er had kunnen gebeuren als de aanslag en de daaropvolgende coup geslaagd waren.

Fest wil weten of de 20. Juli sporen heeft achtergelaten op de Duitse bevolking. Daarom is aan het begin van het eerste deel een poll toegevoegd²¹⁰. Deze gaat in op de kennis van de Duitse bevolking (van de BRD) in mei 1970 met betrekking tot de 20. Juli. Daaruit komt naar voren dat 60% van de bevolking wist dat de aanslag heeft plaatsgehad. Bij mensen onder de dertig, de generatie die de oorlog niet of nauwelijks hadden meegemaakt, lag dat percentage veel lager. Datzelfde gaat op voor de naam Stauffenberg zelf. Meer dan de helft van de jongeren (Duitsers tot dertig jaar) had nog nooit van hem gehoord. Degenen die de naam Stauffenberg nog wel kennen, zien hem vooral als verrader²¹¹. De twee delen werden dan ook vooral gemaakt, om te laten zien dat ze niet slechts verraders waren. Fest komt in *Operation Walküre* met zijn poll tot dezelfde conclusies als Dönhoff en von Arelin. Waar academici en politici vooral probeerden de symbolische waarde van de 20. Juli te belichten, was er vaak een negatieve connotatie bij de bevolking. Met dat idee is Joachim Fest aan *Operation Walküre* begonnen. Hij wilde de aanslag voor de Duitse bevolking verduidelijken.

Operation Walküre is anders dan de naam doet voorkomen, niet alleen op de dag van de 20. Juli gericht. Zeker het eerste gedeelte, *Inizialzündung*, geeft een degelijke kijk op het verzet in

²⁰⁸ Günter Agde, 'Der Sprung durchs Bild der Kamera: Stauffenberg un der 20. Juli im Film', in: *Zeitgeschichte-online, Thema Der 20. Juli* Juli 2004, URL: <http://www.zeitgeschichte-online.de/md=20juli1944-agde>, 1-15, 12.

²⁰⁹ Wirth, *Operation Walküre*, deel I, 'Inizialzündung' (WDR 1971) 04:40.

²¹⁰ Wirth, *Operation Walküre*, deel I, 08:30.

²¹¹ Görner, *Der 20. Juli 1944 im deutschen Film*, 34.

het algemeen. De motieven van verzetsleden komen het duidelijkst naar voren in de woorden van Gisevius. Deze geeft duidelijk aan dat Duitsland bevrijd dient te worden van het nationaalsocialisme²¹².

Pas in het tweede deel, 'Tote Stunden', is er aandacht voor de aanslag zelf. Ook dit deel van de documentaire opent met beelden van de *Deutsche Wochenschau*. In dit geval gaat het om authentieke beelden. De kijker krijgt te zien hoe Majoor Remer wordt geroemd voor zijn rol tijdens de 20. Juli²¹³. Majoor Remer wordt net als Stauffenberg vrij neutraal neergezet. Hij is niet de belichaming van de extreemrechtse nationaalsocialistische partij die hij met zijn handelen wel diende²¹⁴. Toch gaat het tweede gedeelte van de documentaire niet alleen over de aanslag zelf. Er is veel aandacht voor hoe de aanslag in Berlijn beleefd werd. Daarnaast is er veel aandacht voor hoe de 20. Juli in Parijs werd beleefd²¹⁵.

In een ander opzicht is *Operation Walküre* zeer interessant. Het beeld van de Pruisische adel is in beide delen duidelijk aanwezig. Er wordt voor het voetlicht gebracht dat een groot deel van de mensen die bij de 20. Juli betrokken waren, lid was van de traditionele Pruisische adel. Daarmee is *Operation Walküre* gelijk de eerste en de laatste verfilming waarin de rol van de Pruisische adel rond de 20. Juli is verwerkt²¹⁶.

De rol van Stauffenberg in het verzet is veel minder groot dan in de verfilmingen uit de jaren '50 en '60. Dat komt vooral doordat de context van het verzet veel groter is. In *Operation Walküre* wordt uitgebreid aandacht besteed aan waarom de coup faalde. Erich Witzleben wijst Stauffenberg erop dat Hitler nog in leven is; de aanslag zelf is mislukt²¹⁷. Dat is op zichzelf al een belangrijke reden dat de coup mislukte. Daarnaast was het grote geloof in militaire mechanismen een fout. Stauffenberg, en Beck in mindere mate, ging te veel uit van het idee dat militaire bevelen van hogerhand zonder nadenken opgevolgd zouden worden. In feite was het verzet te heterogeen en hing het teveel af van toevalligheden. Het laatste woord in deze is aan Walter Warlimont²¹⁸. Hij was vanaf 1944 generaal in de *Wehrmacht*. In deze functie was hij aanwezig in de bunker in de *Wolfsschanze* op de 20. Juli. Het falen van de coup wijt

²¹² Wirth, *Operation Walküre*, deel I, 49:30.

²¹³ Franz Peter Wirth, *Operation Walküre*, deel II: 'Tote Stunden' (WDR 1971) 03:30.

²¹⁴ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 159.

²¹⁵ Wirth, *Operation Walküre*, deel II, 24:55.

²¹⁶ Görner, *Der 20. Juli 1944 im deutschen Film*, 34.

²¹⁷ Wirth, *Operation Walküre*, deel II, 57:30.

²¹⁸ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 158.

Warlimont aan het feit dat: *'Nach aller geschichtlichen Erfahrung der jüngsten Zeit sind eben Aufstand, Staatsstreich und Attentat dem deutschen Volkscharacter im Grunde fremd'*²¹⁹.

Of een geslaagde coup de oorlog voor Duitsland had kunnen winnen is een irrelevante vraag. Belangrijker aan *Operation Walküre* is de motivatie waarmee Fest deze documentaire gemaakt heeft. Het gaat hem erom dat mensen weten wat de 20. Juli is. Voor Fest is deze aanslag niet zomaar een aanslag. Dat blijkt alleen al uit het feit dat hij de aanslag van George Elser buiten beschouwing laat in zijn relaas over het verzet. Fest hecht duidelijk veel waarde aan deze dag; net zoveel als de nazi's hadden gedaan. Net als academici en politici uit de jaren '50 en '60 wil Fest zijn publiek overtuigen van de symbolische waarde van de aanslag. Men dient Stauffenberg en de 20. Juli als iets positiefs op te vatten; het moest onderdeel worden van de Duitse identiteit.

De nazi's wilden de verantwoordelijken voor deze aanslag hoe dan ook straffen, Fest wil juist dat duidelijk wordt hoe groot het offer was dat deze mensen brachten. Daarmee komt de motivatie van Fest om deze documentaire te maken overeen met regisseurs Harnack en Pabst voor hem. Alle drie leggen de nadruk van hun beelden op de symbolische waarde die de aanslag had. De aanslag zelf hoeft niet eens centraal te staan, veel meer draait de 20. Juli om de morele gedachte achter de aanslag.

Stauffenberg: held of verrader?

In de jaren '50 en '60 zijn zowel binnen als buiten Duitsland verscheidene films geproduceerd waarbinnen de aanslag van de 20. Juli een belangrijke, of minder belangrijke rol vertolkt. In alle vijf de behandelde films wordt Stauffenberg op exact dezelfde wijze neergezet. Alle verfilmingen maken van Stauffenberg een held. De 20. Juli is vooral een symbolische dag. Daarmee wordt de Stauffenberg in deze films een polaire tegenstelling van de antiheld die in de nazipropaganda naar buiten kwam.

De eerste filmische weergave van Stauffenberg was er één van Engelse makelij in 1951. De BRD kende begin jaren '50 vooral een gevoel van verdringing en verdrukking van haar eigen oorlogsverleden. Daardoor werden het verzet en daarbij ook de 20. Juli overstemd door een *beredtes Schweigen*. De eerste verfilming van de 20. Juli bracht daar enigszins verandering in.

²¹⁹ Wirth, *Operation Walküre*, deel II, 1.47:45.

Dat de *20. Juli* werd opgenomen in het verhaal over het ‘verzetsverleden’ van Erwin Rommel is in die zin te zien als taboedoorbrekend. Dit feit, gekoppeld aan een politiek van verering van Stauffenberg, onder leiding van Theodor Heuss en Hans Rothfels, zorgde ervoor dat binnen enkele jaren ook Duitse verfilmingen van de *20. Juli* zouden verschijnen.

Deze twee Duitse verfilmingen uit 1955 en de documentaire van Fest zijn het belangrijkste voor het idee van beeldvorming rond Stauffenberg en de *20. Juli* in de eerste twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog in de BRD. Dit zijn volwaardige verfilmingen van het verhaal, in tegenstelling tot de Amerikaanse en Engelse interpretaties. De Angelsaksische filmische weergaven gaan slechts heel oppervlakkig in op de aanslag. Het zou tot 1990 duren voor er een volwaardige Engelstalige verfilming van de *20. Juli* gemaakt zou worden. Toch is het beeld dat *The desert fox* toonde van invloed geweest. Het positieve beeld van Stauffenberg en de *20. Juli* en de symbolische waarde die verscholen zit in de aanslag, is terug te zien in elke andere verfilming.

De Duitse verfilmingen volgen het beeld dat vooral door Danyel is geschetst over de geschiedenis van de beeldvorming rondom Stauffenberg en de *20. Juli*. Waar de Duitse bevolking met het nazibeeld van de ‘verraders’ in het achterhoofd zit, hebben de verfilmingen zich juist op de positieve kant van de *20. Juli* gefocust. Daarbij is Stauffenberg de verpersoonlijking van de aanslag. Hij was hét gezicht van de aanslag. Deze weergave van de aanslag werd door academici en politici ondersteund. Zij vonden dat herinnering aan de aanslag deel diende te zijn van de Duitse identiteit zoals deze na de Tweede Wereldoorlog opnieuw moest worden vormgegeven. De nieuwe West-Duitse staat had behoefte aan nationale symbolen; Stauffenberg kon daar een belangrijk voorbeeld van zijn.

Dat veel van de verzetsleden handelden volgens de eerder genoemde *noblesse oblige* wordt feitelijk niet benoemd in de verfilmingen. *Operation Walküre* legt wel de nadruk op het feit dat veel verzetsleden deel uitmaakten van de Pruisische adel, maar verbindt de waarden van de adel niet aan de aanslag.

Zowel de Duitse verfilmingen uit 1955 als de documentaire van Fest leggen bij de *20. Juli* vooral de nadruk op de morele waarde die de aanslag had. De aanslag zelf doet er eigenlijk niet eens zozeer toe. Veel meer gaat het om de morele gedachte achter de aanslag.

Alle verfilmingen leggen slechts de nadruk op de moraliteit van de daders en het ‘andere Duitsland’. Ieder ander aspect van de *20. Juli*, waaronder het feit dat velen van hen juist antidemocratisch waren en vaak ideologisch bij de Konservative Revolution thuishoorden, wordt volkomen verwaarloosd.

Waar volgens Goebbels deze dag de ondergang van Duitsland had kunnen betekenen laten vooral de verfilmingen uit de jaren '50 en '60 zien dat niets minder waar is en Duitsland juist gered is, ondanks dat de aanslag mislukte. Een hyperbolische uitvergroting van de symboliek van de aanslag wordt in de films van Harnack, Fest en Pabst zichtbaar. Daarmee volgen zij met omgekeerde uitkomst het vormvoorbeeld van Goebbels, die in de *20. Juli* ook meer zag dan één van de vele aanslagen op het leven van Hitler, en eerder de catharsis van de 'eindstrijd'. De *20. Juli* kreeg in de verfilmingen dezelfde symbolische waarde die haar door Rothfels was toegedicht. Diezelfde symbolische waarde werd in de jaren '50 en '60 in het openbaar gepropageerd, in de hoop dat deze dag zou bij kunnen dragen aan een nieuwe West-Duitse identiteit.

Dat Joachim Fest zich in 1970 nog genoodzaakt zag tot een nieuw soort verfilming van de *20. Juli* toont aan dat de nazipropaganda op de Duitse bevolking nog lang van invloed is geweest. Fest wilde aan de hand van ooggetuigenverslagen en reconstructies het 'ware' verhaal laten zien, en de mensen tonen dat Stauffenberg geen verrader was. Dat politici, academici en filmmakers laten zien dat deze aanslag vooral vanwege zijn symbolische waarde herdacht dient te worden, maar daarin slechts half worden gevolgd door de West-Duitse bevolking, maakt haar een *lieu de mémoire*. Er wordt van bovenaf opgelegd hoe Duitsers naar Stauffenberg en de *20. Juli* dienen te kijken. Dit beeld werd in Engeland al in 1951 verfilmd. Vanaf het midden van de jaren '50 volgden ook West-Duitse filmmakers dit beeld. Deze visie is echter slechts een afspiegeling van een paar aspecten van de veelzijdige aanslag en verzetsgroepen. Enkel haar symbolische kant als opstand van het geweten en tegelijkertijd als teken van het 'andere Duitsland' zijn in filmbeelden zichtbaar.

3. Beeldvorming Stauffenberg vanaf de late jaren '80

'I am a soldier. I serve my country, but this is not my country [...] I know there is only one way to serve Germany, and by doing so I'll be a traitor. I accept that.'

Claus von Stauffenberg in *Valkyrie*²²⁰.

Voor dit onderzoek is de laatste periode waaruit films onderzocht gaan worden, de periode vanaf de late jaren '80 tot aan het meest recente werk. Daarbij gaat het om de twaalfdelige Amerikaanse tv-serie uit 1988, *War and Remembrance* (daarin worden de voorbereidingen op en de aanslag zelf in *Part IX* en *Part X* getoond). Verder gaat het om de tv-film *The plot to kill Hitler* uit 1990. Daarnaast worden nog recentere producties behandeld: *Stauffenberg* (uit 2004, ook bekend onder de titel *Operation Valkyrie*), *Sie wollten Hitler töten* (eveneens uit 2004) en *Valkyrie* uit 2008 met Tom Cruise als Stauffenberg. De vraag bij het analyseren van deze films en verder werk uit deze periode is, in hoeverre het beeld dat in deze jaren naar voren komt, afwijkt van de eerdere twee periodes.

Duitsland sinds de eenwording

De hier behandelde periode komt overeen met de Duitse geschiedenis sinds de eenwording. Met de eenwording van Duitsland werd het oorlogsverleden met al zijn facetten weer opgerakeld: er kon bepaald geen streep onder het verleden worden gezet²²¹. Dat wordt nog eens verder bemoeilijkt door de *unbewältigte Vergangenheit*.

In de jaren '70 en '80 werd het historische debat in Duitsland beheerst door de *Sonderweg*-these. Duitsland was volgens Hans-Ulrich Wehler al voor 1933 de foute kant opgegaan. Verklaringen moesten niet gezocht worden in de trauma's van het verdrag van Versailles. De modernisering van Duitsland was anders verlopen dan die van landen als Engeland en Frankrijk; een politieke modernisering was uitgebleven. Daardoor was de Duitse geschiedenis niet vanaf 1933 besmet, maar lag het pijnpunt al veel eerder. Wehler legde het defect van de Duitse geschiedenis bij het Tweede Keizerrijk (1870-1918)²²². Door deze gedachte werd ook de geschiedenis van de BRD na de oorlog niet als terugkeer tot de 'normaliteit' gezien, maar was het een opgave van de Bondsrepubliek zich bewust op het Duitse verleden te bezinnen.

²²⁰ Bryan Singer, *Valkyrie* (MGM 2008) 16:25.

²²¹ Patrick Dassen en Ton Nijhuis, 'Inleiding' in Patrick Dassen en Ton Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 9-22, 18.

²²² *Ibidem*, 13.

Duitse academici waren hierdoor in de jaren '70 en '80 in continue staat van paraatheid.

Velen van hen zagen de Duitse deling als gerechtvaardigde straf voor Auschwitz.

Tegelijkertijd werd door de deling voorkomen dat Duitsland in de verleiding zou komen om een hegemoniale politiek te voeren in Europa²²³.

Er waren echter ook tegengeluiden en nuanceringen. Thomas Nipperdey betoogde dat een dergelijke visie op de holocaust een normale omgang met de eigen staat zou belemmeren.

Ook waren er oproepen, onder anderen van Thomas Walser, om weer in een ongedeeld Duitsland te leven²²⁴. Deze geluiden uit de jaren '70 kregen in de jaren '80 veel bijval. Er werd steeds meer gepleit om een normale omgang met het eigen verleden. Ook politici als Helmut Kohl deden deze oproep.

Gevolg van deze visie was de *Historikerstreit*: in hoeverre is de holocaust uniek geweest?

Ernst Nolte legde een relatie tussen de concentratiekampen van de nazi's en Stalins Goelag-archipel. De nadruk van het debat lag op het feit dat relativering uit den boze was²²⁵. Dit debat zette de toon voor alle latere debatten vanaf de jaren '80. Niets minder dan de Duitse identiteit stond op de tocht. Het meedragen van de last van Auschwitz was deel geworden van de West-Duitse republiek²²⁶. Volgens Danyel veranderde dit echter niks aan de status van de *20. Juli*: zij bleef het basissymbool van het verzet tegen Hitler in de bondsrepubliek in de jaren '70 en '80²²⁷.

Discussies werden heviger door de Duitse eenwording. De val van de muur heeft Duitsland in de kern van haar bestaan geraakt. De twee oude staten hadden een heel eigen weg gevonden met het verleden: er was een gesplitste verhouding met het gedeelde verleden²²⁸. Beide staten hadden hun eigen *lieux de mémoire*. In de DDR was vooral het linkse verzet belicht geweest. Grote vormen van verzet werden voornamelijk in kleine kring herdacht en waren in het openbaar weinig zichtbaar. De geschiedschrijving van de DDR werd gekenmerkt door het feit dat daar ook selectief met het eigen verleden werd omgegaan. Daarbij hoorde dat de *20. Juli*

²²³ Dassen en Nijhuis, *Inleiding*, 14.

²²⁴ Ibidem, 15.

²²⁵ Georgi Verbeeck, 'In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel: de *Historikerstreit*' in: Patrick Dassen en Ronald Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 23-42, 24.

²²⁶ Verbeeck, *In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel*, 38.

²²⁷ Danyel, *Der 20. Juli*, 235.

²²⁸ Ibidem, 235.

feitelijk al in 1948 helemaal uit het geheugen was verdwenen²²⁹. Tegen het einde van de jaren '50 kwam ook in de DDR verandering in het verzetsbeeld. Verzet bleek niet alleen aan linkse groeperingen voorbehouden²³⁰.

Na de eenwording in 1990 is de positie van *20. Juli* als *lieu de mémoire* in het collectieve Duitse geheugen versterkt. De basis van de identiteit van de DDR werd na de eenwording achtergelaten. Hierdoor waren inwoners van de DDR eigenlijk twee keer slachtoffer van de Duitse scheiding. Het collectieve geheugen van West-Duitsland werd het collectieve geheugen van het nieuwe Duitsland²³¹. Deze trend werd versterkt door de angst van voornamelijk linkse politici dat 1989 een belangrijker jaar zou worden in de Duitse geschiedenis dan 1945. Voorloper van deze beweging was Jürgen Habermas. Hij hoopte dat Duitsland zou realiseren dat 1945 het werkelijke 'leerjaar' was²³². Men moest zich bewust zijn van haar eigen verleden, anders zou het Duitse volk *geschichtlos* worden²³³. Juist politici en academici blijven discussiëren met het eigen verleden in het achterhoofd.

De speciale rol die de *20. Juli* als *lieu de mémoire* speelt komt vooral voort uit de voortdurende discussie over het al dan niet 'historiseren' van de holocaust. Juist het nationale bewustzijn is gebaseerd op de morele consensus over de afschuw van het naziverleden²³⁴. Bij elke discussie die licht raakt aan het eigen verleden wordt er vooral geprobeerd dit verleden niet te relativëren. Of het gaat om de inzet van de *Bundeswehr* in Kosovo of over een nieuw op te richten Duits historisch museum, ieder debat wordt gekenmerkt door de angst de holocaust te relativëren. Deze reactie komt voort uit de angst dat Duitsland door haar eigen verleden te verwaarlozen, zou vervallen in oude fouten. Dat er meer aandacht aan het Derde Rijk werd besteed in de jaren na de eeuwwisseling blijkt bijvoorbeeld ook uit *Der Untergang*. Deze verfilming van de laatste uren van Hitler die is uitgekomen in 2004 geeft een bijzonder

²²⁹ Olaf Groehler, 'Verfolgten – und Opfergruppen in den politischen Auseinandersetzungen in der SBZ und DDR' in: Jürgen Danyel (ed.), *Die geteilte Vergangenheit: Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten* (Berlijn 1995) 17-30, 26.

²³⁰ Groehler, *Verfolgten – und Opfergruppen in den politischen Auseinandersetzungen in der SBZ und DDR*, 29.

²³¹ Danyel, *Der 20. Juli*, 237.

²³² Paul Scheffer, 'Geweten en vergeten: het Walser-Dubis-debat' in Patrick Dassen en Ton Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 179-198, 181.

²³³ Dirk Verheyen, 'Identiteit in de vitrine: het debat over het Deutsches Historisches Museum in Berlijn' in: Patrick Dassen en Ton Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 43-62, 49.

²³⁴ Frits Boterman, 'Het Goldhagen-debat: geen Duitsers, geen holocaust' in: Patrick Dassen en Ronald Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 129-152, 129.

‘menselijk’ beeld van Hitler²³⁵. Dit leidde in Duitsland gelijk tot veel opschudding, omdat het verleden wederom werd ‘gehistoriseerd’.

In dit continue omkijken is de *20. Juli* een baken van licht in het gitzwarte Duitse verleden. Dat zij een belangrijke rol blijft spelen blijkt vooral uit de toenemende aandacht die de herdenkingen ieder jaar krijgen. In 2004 werd de zestigste herdenkingsdag zelfs live vanaf het *Bendlerblock* op de Duitse televisie uitgezonden. Opvallend is dat deze herdenkingen groter worden, maar dat er steeds minder nabestaanden zijn die deze bijwonen. De kleinkinderen kennen een grotere distantie tot de *20. Juli*, maar juist door de grootte van de herdenking laten zij deze tegenwoordig links liggen²³⁶. Veel meer is de herdenking een symbool van de Duitse identiteit geworden. De *20. Juli* kan de Duitse schaamte over haar eigen verleden wat wegnemen²³⁷.

Tegen de achtergrond van het uit elkaar vallen van de Sovjet-Unie eind jaren '80 werd in de Verenigde Staten een televisieserie over de herinneringen aan de oorlog van fictieve personages geproduceerd. Deze fictieve personen zouden bij de belangrijkste gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog aanwezig zijn geweest. Zo ook bij de aanslag op Hitler van 20 juli 1944. Het zou nog tot 2004 duren voor er weer een Duitse verfilming van de *20. Juli* gemaakt zou worden. Net als in 1955 werden er gelijk twee verschillende producties geleverd.

War and Remembrance

De televisieserie *War and Remembrance* uit 1988, geregisseerd door Dan Curtis, is gebaseerd op het gelijknamige boek van Herman Wouk uit 1978²³⁸. Binnen het verhaal van Wouk komt de *20. Juli* ook naar voren. De titel van de televisieserie geeft eigenlijk al aan hoe er naar gekeken dient te worden. *War and Remembrance* is een Amerikaanse kijk op de Tweede Wereldoorlog, en daarmee ook op de aanslag op Hitler.

Het motief van de aanslag is duidelijk: men wil niet in een nationaalsocialistische samenleving, maar in een ‘vrij Duitsland’ leven. Wat een vrij Duitsland inhoudt, wordt niet duidelijk. Dit is een vrij simplistisch beeld, juist omdat de meeste verzetsleden tot de NSDAP hadden behoord of Hitler op enig moment wel gesteund hadden. Zij waren voor het grootste

²³⁵ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 153.

²³⁶ Von Aretin, *Die Enkel des 20. Juli 1944*, 161.

²³⁷ Boterman, *Het Goldhagen-debat*, 132.

²³⁸ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 90.

gedeelte tegen de massademocratie²³⁹. Zij zagen dat als de reden dat Hitler überhaupt aan de macht was gekomen. Daarom wilden zij de staat anders inrichten, maar juist over die invulling bestond binnen de verzetsgroep veel onenigheid²⁴⁰.

Stauffenberg is in *War and Remembrance* bereid te sterven als verrader, omdat hij zich moreel groter achtte dan de gemiddelde nazi. Daarnaast is het verzet een teken dat er ook een ander Duitsland is²⁴¹. Daarmee ligt net als in verfilmingen uit de jaren '50 en '60 de nadruk op de symboliek van de 20. Juli die haar tot een *lieu de mémoire* maakt.

Dat de aanslag mislukt kost volgens de voice-over in *War and Remembrance* aan 5000 onschuldige mensen het leven in de nasleep van de aanslag. Hiermee wordt de aanslag gedramatiseerd om te voldoen aan de eisen van het Amerikaanse publiek. De vraag wat er was gebeurd als de aanslag was gelukt wordt hierdoor aan het publiek opgedrongen. Tegelijkertijd wordt hiermee een beeld geschetst van de meedogenloosheid van Hitler en zijn regime, en het nut van de aanslag zelf.

War and Remembrance laat een Stauffenberg zien die bereid is te sterven als verrader. Al is het maar om mensen binnen en buiten Duitsland in te laten zien dat er ook een ander Duitsland was dan het Duitsland van Hitler. De 20. Juli wordt daardoor gereduceerd tot de symboliek van een ander Duitsland en de morele verhevenheid van het verzet.

The plot to kill Hitler

In 1990 kwam Lawrence Schiller namens *Warner Bros.* met de televisiefilm *The plot to kill Hitler*. Dit is de eerste film in een lange tijd die gericht is op de aanslag van de 20. Juli en de aanloop daar naar toe. Ondanks dat er sprake was van eerdere filmische vertoningen van de 20. Juli, is *The plot to kill Hitler* de eerste volwaardige Engelstalige verfilming van de 20. Juli.

In *The plot to kill Hitler* komt een beeld naar voren van een breed gedragen verzet. Van alle lagen van de bevolking bevinden zich mensen in de kring rond Beck en Goerdeler²⁴². Het probleem is dat het verzet wordt gekenmerkt door inactiviteit. Dat is waar Stauffenberg ten tonele verschijnt²⁴³.

²³⁹ Mommsen, *Germans against Hitler*, 52-55.

²⁴⁰ Ibidem, 59-64.

²⁴¹ Curtis, *War and remembrance part X* (ABC Circle Films 1988) 50:50.

²⁴² Fest, *Plotting Hitler's death*, 138.

²⁴³ Lawrence Schiller, *The plot to kill Hitler* (Warner Bros 1990) 21:10.

In *The plot to kill Hitler* komt voor het eerst de familie van Stauffenberg naar voren. Daarmee is *The plot to kill Hitler* net als *The desert fox* veertig jaar eerder taboedoorbrekend. Ook in dit geval zou de familie Stauffenberg in latere verfilmingen, ook in de Duitse, een voorname rol spelen. In Duitsland had men het lang niet aangedurfd om de familie van Stauffenberg in de verhaallijnen te betrekken. Ook de familie zelf was daarop tegen, omdat zij zich nog lang als verschoppelingen binnen de Duitse samenleving voelden.

In *The plot to kill Hitler* is de familie Stauffenberg voor het eerst te zien in het ziekenhuis, waar zijn vrouw Nina hem komt opzoeken terwijl hij zelf herstelt van zijn wonden die hij opliep in Tunesië. Treffender wordt Stauffenberg als familieman in beeld gebracht op het moment dat hij thuiskomt uit het ziekenhuis en zijn kinderen hem verkleed als clowns staan op te wachten²⁴⁴. Hoezeer Stauffenberg ook van zijn familie houdt, zijn plicht roept. Dat verwoort hij zelf met: ‘*Germany must come first*’²⁴⁵. Hij ziet het als zijn persoonlijke missie om Duitsland te redden. Hij beschrijft zichzelf als de vinger op de trekker²⁴⁶. Hoezeer hij ook van zijn familie houdt, zelfs zij zijn niet zo belangrijk als de eer van Duitsland. Het Duitse volk moet de waarheid over Hitler weten, want uiteindelijk wordt iedere Duitser verantwoordelijk gehouden voor wat deze man heeft gedaan²⁴⁷.

Dit is een reflectie op de wijze waarop Duitsland lang naar het eigen verleden heeft gekeken. De 20. Juli krijgt hierdoor in *The plot to kill Hitler* dezelfde morele lading als in de eerdere verfilmingen. De film draait daardoor voornamelijk om de symbolische waarde van de aanslag, of deze nou wel of niet lukt.

The plot to kill Hitler is wel degelijk anders dan de films van vlak na de oorlog. In *Der 20. Juli* wordt Hitler zelf helemaal niet in beeld gebracht. In *The plot to kill Hitler* heeft hij een veel grotere rol²⁴⁸. Dat kan aan de ene kant te maken hebben met het feit dat deze film geen Duitse productie is, waardoor er minder sprake is van taboedoorbreking als Hitler prominent in beeld komt. Anderzijds kan dat ook gewoon te maken hebben met het feit dat de Tweede Wereldoorlog vijfenveertig jaar voor het verschijnen van *The plot to kill Hitler* was afgelopen. Bij de twee Duitse producties uit 1955 was dat nog maar tien jaar.

²⁴⁴ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 96.

²⁴⁵ Schiller, *The plot to kill Hitler*, 34:40.

²⁴⁶ Ibidem, 53:00.

²⁴⁷ Ibidem, 52:10.

²⁴⁸ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 96.

Daarnaast wordt net als in eerdere films melding gemaakt van het feit dat bij de verzetsleden de rede nog hoogtij viert, waar deze bij Hitler en de zijnen ver te zoeken is²⁴⁹.

Toch laat *The plot to kill Hitler* als eerste film zien dat er geen echte scheidslijn is tussen goed en kwaad. Dat gebeurt al vrij snel in de film. Na een paar minuten wil het *Ersatzheer* het gebouw aan de *Bendlerstrasse* binnenvallen. Op dat moment vraagt een van de soldaten hoe de verraders eruit zien. Daarop wordt geantwoord met: *'they look like us'*²⁵⁰. Beide kanten behoorden voor een deel tot de *Wehrmacht*. Tegelijkertijd wordt het positieve beeld dat in de jaren na de oorlog van de *Wehrmacht* is geschapen deels ontkracht. Er wordt een einde gemaakt aan het onderscheid tussen de SS aan de ene kant en de *Wehrmacht* aan de andere kant. Deze haast komische scène kan daarnaast ook een voortvloeiende zijn van het feit dat deze film in een Amerikaanse studio is geproduceerd. Als de gemiddelde Amerikaan Stauffenberg en zijn medeverzetsleden al kende, zal deze objectiever en met meer distantie naar hen gekeken hebben. Daardoor is het voor de hand liggend dat juist een Amerikaanse verfilming laat zien dat ook de verzetsleden wel degelijk *Wehrmacht*-soldaten waren en hebben bijgedragen aan de oorlog.

Stauffenberg is in *The plot to kill Hitler* voor het eerst echt te zien als een familieman²⁵¹.

Daardoor is Stauffenberg in *The plot to kill Hitler* niet meer dan een rechtvaardige familieman met veel plichtsbesef. Waar dat plichtsbesef vandaan komt wordt buiten beschouwing gelaten.

Stauffenberg in Duitse films en documentaires in de 21^e eeuw

In 2004 kwam er een nieuwe Duitse film uit die ging over de *20. Juli*. Deze film is getiteld *Stauffenberg*, maar is buiten Duitsland vooral bekend als *Operation Valkyrie*. Er waren in de tussentijd wel films over de Tweede Wereldoorlog gemaakt in Duitsland. Over de *20. Juli* is qua filmproducties in de tussentijd op een enkele uitzondering uit de DDR na nauwelijks iets geproduceerd²⁵². Daarnaast werd rond dezelfde tijd, in maart 2004, de vierdelige documentaire-reeks *Sie wollten Hitler töten* op de ZDF (*Zweites Deutsche Fernsehen*) uitgezonden. Deze beide verfilmingen gaan op geheel eigen wijze om met Stauffenberg en de *20. Juli*.

²⁴⁹ Schiller, *The plot to kill Hitler*, 13:40 en 35:25.

²⁵⁰ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 112.

²⁵¹ Ibidem, 102.

²⁵² Görner, *Der 20. Juli 1944 im deutschen Film*, 35.

Stauffenberg

De film *Stauffenberg* is geregisseerd door Jo Baier en geproduceerd door de ARD. Zoals de titel van de film doet vermoeden is de film *Stauffenberg* vooral op Stauffenberg zelf toegespitst. Er is in de hele film zelfs geen scène zonder Stauffenberg te vinden²⁵³.

Stauffenberg zélf wordt een *lieu de mémoire*. Hij is nog meer dan in andere verfilmingen dé belichaming van het verzet.

De titel van de film gaat echter nog verder dan Claus zelf. Zijn vrouw en kinderen spelen ook een belangrijke rol. Hiermee wordt het voorbeeld van *The plot to kill Hitler* gevolgd. Dit draagt er ook aan bij dat er voor het eerst in filmverband in beeld gebracht wordt dat er bij Stauffenberg sprake was van een persoonlijke strijd. Daarbij gaat het om het feit dat hij net als iedere andere soldaat in de *Wehrmacht* een eed op de persoon van Hitler heeft moeten afleggen²⁵⁴.

In *Stauffenberg* komt naar voren dat Stauffenberg een droom had van een vredelievend Duits volk, dat oorlog verafschuwt. Die droom wil hij verwezenlijken²⁵⁵. Dat zet hij kracht bij door te zeggen dat het hart meer ziet dan het oog. Deze opmerking wordt verder aangezet door een op het oog ironische toespeling: ‘*Unter den Blinden ist der Einäugige König*’²⁵⁶. In *Stauffenberg* gaat het er dan om dat Stauffenberg meer zijn hart volgt dan anderen en daardoor eerder zal doen wat hij rechtvaardig acht. Hiermee krijgt de *20. Juli* ook in *Stauffenberg* symbolische waarde. Dat wordt nog eens versterkt door te verwijzen naar het Duitsland dat hij voor ogen had, maar waar de film verder niet op ingaat.

Zijn vrouw geeft nog aan dat Stauffenberg doordraaft in zijn zendingsdrang, maar Stauffenberg vindt dat hij in het belang van Duitsland niet stil kan toekijken²⁵⁷. Deze gesprekken tussen Claus en Nina zijn belangrijk voor de film. In het gesprek met haar man in Bamberg maakt Nina duidelijk aan Claus dat er geen verschil meer zit tussen het fanatisme van de verzetsleden en het fanatisme van de nazi's²⁵⁸. Beide groepen worden gestuurd door

²⁵³ Agde, *Der Sprung durchs Bild der Kamera*, 3.

²⁵⁴ Jo Baier, *Stauffenberg* (ARD 2004) 7:00.

²⁵⁵ Baier, *Stauffenberg*, 1.19:35.

²⁵⁶ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 104.

²⁵⁷ Baier, *Stauffenberg*, 23:00.

²⁵⁸ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 112.

haat en zendingsdrang. Het enige grote verschil tussen Stauffenberg en de nazi's is dat Stauffenberg enorm gebonden is aan zijn familie²⁵⁹.

De verzetsleden faalden wel in hun opzet. Voor hij zelfmoord pleegt aan het Oostfront legt Henning von Tresckow nog één keer uit waarom de verzetsleden zover zijn gegaan: hij vond dat een mens pas een deugdzaam leven leidt, als hij ook bereid is om zijn leven voor die overtuiging te geven²⁶⁰. Dit is wederom een letterlijk citaat van één van de overpeinzingen van Von Tresckow.

Tegelijkertijd is deze film de eerste waar het falen van het complot voor een deel op het conto van Stauffenberg geschreven wordt. Dat is in vergelijking met de andere speelfilms wel volledig nieuw. Stauffenbergs verantwoordelijkheid voor het falen van de coup ligt niet in het feit dat de bom Hitler niet doodde; zelfs met Hitler in leven had het complot door adequaat handelen een kans van slagen. Het feit dat hij hier schuldig is aan het falen wordt uitgelegd door maarschalk Erich von Witzleben. Hij wijst Stauffenberg er bijvoorbeeld op dat hij nooit een uitgesproken nazi, Majoor Remer, naar het huis van Goebbels had moeten sturen om hem te arresteren²⁶¹.

In *Stauffenberg* is voor het eerst echt sprake van de mens Stauffenberg²⁶². Hij heeft veel contact met zijn vrouw en er is duidelijk sprake van een persoonlijke strijd. Hij is zelf lange tijd aanhanger van het naziregime geweest²⁶³. *Stauffenberg* brengt deze dualiteit voor het eerst echt in een film over hem in beeld. Het emotionele aspect speelt in *Stauffenberg* een veel grotere rol dan in eerdere films. Hij pleegt de daad voor een deel om boete te doen voor iedereen die fout zat in het Duitse Rijk²⁶⁴. Op deze manier wordt Stauffenberg een held, een motor en een stimulator²⁶⁵. Door Stauffenberg zo neer te zetten geeft Baier aan zijn persoon en aan de *20. Juli* dezelfde bijna mythische waarde die eerdere verfilmingen ook al aan hem gaven.

²⁵⁹ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 114.

²⁶⁰ Baier, *Stauffenberg*, 1.30:20.

²⁶¹ Ibidem, 1.13:00.

²⁶² Agde, *Der Sprung durchs Bild der Kamera*, 4.

²⁶³ Hoffmann, *Stauffenberg*, 150.

²⁶⁴ Hoffmann, *Stauffenberg*, 285.

²⁶⁵ Agde, *Der Sprung durchs Bild der Kamera*, 3.

Stauffenberg in *Sie wollten Hitler töten*

Zes dagen na de première van *Stauffenberg* werd op de ZDF het eerste deel van de vierdelige reeks van *Sie wollten Hitler töten* uitgezonden. Aan dit project is meegewerkt door historicus Guido Knopp²⁶⁶.

Alle vier de delen van deze reeks beschrijven een ander aspect van het verzet, maar er is wel sprake van een logische connectie tussen de delen. Aan het begin van deel één wordt gelijk aangegeven waarom deze serie is gemaakt: de 20. Juli is hét symbool van het verzet geworden, maar juist daardoor worden andere pogingen en groepen ondergesneeuwd²⁶⁷.

Alleen deze zin geeft al aan hoe groot de waarde van de 20. Juli is in de ogen van de makers. De manier waarop de nazi's de 20. Juli hebben neergezet, als een buitenproportionele daad van verraad, is overgenomen door de latere filmmakers. Alleen draaien zij de daad om. De daders waren geen verraders, maar juist helden van ongekennd grote aard.

De beschrijving van de gebeurtenissen vindt net als bij *Operation Walküre* plaats door middel van reconstructies. De rol van commentator, in 1971 ingevuld door Joachim Fest, wordt bij *Sie wollten Hitler töten* ingenomen door Guido Knopp. Hij probeert het verzet zo neutraal mogelijk neer te zetten²⁶⁸.

Sie wollten Hitler töten maakt gebruik van verscheidene filmische aspecten om de beelden nog spannender te maken. Zo wordt deel drie, *Der Attentäter*, afgesloten met de ontploffing van de bom in de *Wolfsschanze*²⁶⁹. Pas in deel vier, *Die letzte Chance* komt de kijker erachter of de aanslag daadwerkelijk is gelukt. Door middel van een Hollywoodachtige 'cliffhanger' wordt geprobeerd de kijker geboeid te houden.

Het tweede deel wordt vooral gekenmerkt door de keuzes van Henning von Tresckow. Zijn rol in het verzet en in *Heeresgruppe Mitte* wordt uitgebreid beschreven. Duidelijk wordt dat vooral na het fiasco bij Stalingrad het verzet aan steun won. Men besloot dat de holocaust gestopt moest worden en dat Duitsland gered moest worden²⁷⁰. Daarbij wordt wel aangemerkt dat Von Tresckow inzag dat de dood van Hitler een strijd tussen de SS en de *Wehrmacht* zou kunnen opleveren. Toch was vooral Von Tresckow in de veronderstelling dat de rechtstaat

²⁶⁶ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 125.

²⁶⁷ Guido Knopp, *Sie wollten Hitler töten*, deel I: 'Der einsame Held' (ZDF 2004) 01:05.

²⁶⁸ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 127.

²⁶⁹ Guido Knopp, *Sie wollten Hitler töten*, deel III: 'Der Attentäter' (ZDF 2004) 43:00.

²⁷⁰ Guido Knopp, *Sie wollten Hitler töten*, deel II: 'Verpasste Chancen' (ZDF 2004) 10:45.

hersteld moest worden. Daarnaast moest men laten zien dat niet alle Duitsers Joden uitmoordden²⁷¹. De voice-over van Knopp geeft aan het eind van het laatste gedeelte aan dat de *20. Juli* zelf heeft laten zien dat er sprake was van een ander Duitsland²⁷². Aan het eind van deel vier wordt Stauffenberg bij het *Bendlerblock* neergeschoten. Daar blijkt dat zijn rol in het verzet niet zozeer wordt gekenmerkt door falen, maar veel meer door uitzonderlijke moed, vastberadenheid en eenzaamheid²⁷³.

Deel drie en vier van *Sie wollten Hitler töten* stellen de *20. Juli* grotendeels centraal. Dat is op zich al wel opvallend, juist omdat Knopp aan het begin van deel I van *Sie wollten Hitler töten*, stelde dat door de bovenmatige interesse in de *20. Juli* andere verzetsdaden ondergesneeuwd raakten. Anders dan bij een gewone film, wordt er in deze documentaire gezocht naar zingeving. Helemaal aan het eind van deel vier wordt deze duidelijk: *‘Es is nicht gut gegangen. Aber es hat jedenfalls der Welt und auch der Nachwelt und auch den heute lebenden Deutschen gezeigt, dass nicht das ganze deutsche Volk dem Adolf Hitler verfallen war’*²⁷⁴. Dit citaat is afkomstig van voormalig bondskanselier Helmut Schmidt (SPD bondskanselier van 1974 tot 1982). Het geeft aan hoe Knopp zestig jaar later naar de *20. Juli* kijkt. In dit verband gaat het er om, dat zichtbaar wordt dat er sprake was van een ander Duitsland. Daarnaast toont het citaat van Schmidt aan hoe de BRD ervoor stond vlak voor de min of meer toevallige eenwording. *Sie wollten Hitler töten* laat hiermee zien dat Stauffenberg en de *20. Juli* van een symbool voor de West-Duitsers een symbool voor de gehele Duitse natie is geworden.

Stauffenberg is in *Sie wollten Hitler töten* niet alleen een verzetsstrijder. Hij wordt ook neergezet als rebel. In die zin lijkt de manier waarop hij is neergezet, op de manier waarop zijn rol werd vertolkt in *Stauffenberg*²⁷⁵. De rest van de invulling van het karakter van Stauffenberg komt ook overeen met zijn rol in de ARD-verfilming van maart 2004. Er wordt verdere zingeving aan zijn motieven gegeven door middel van een briefwisseling met zijn vrouw Nina²⁷⁶.

Dat het met de verzetsleden niet goed afliep is algemeen bekend. Een aantal kleinkinderen van hen heeft nog altijd moeite met de manier waarop zij aan hun einde kwamen. Dat blijkt als er beelden worden getoond over de *‘Fleischerhaken von Plötzensee’*. De mensen die naar

²⁷¹ Knopp, *Sie wollten Hitler töten*, deel II, 41:45.

²⁷² Guido Knopp, *Sie wollten Hitler töten*, deel IV: ‘Die letzte Chance’ (ZDF 2004) 42:30.

²⁷³ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 127.

²⁷⁴ Knopp, *Sie wollten Hitler töten*, deel IV, 41:00.

²⁷⁵ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 132.

²⁷⁶ *Ibidem*, 133.

aanleiding van de 20. Juli werden gevangen genomen, werden gemarteld om meer informatie en namen van andere verzetsleden los te krijgen. Eén manier daarvan was door middel van vleeshaken. Hitler heeft dat laten filmen. Hij wilde deze beelden verspreiden, zodat deze anderen zouden afschrikken van een aanslag of andere vormen van verzet. Dat Hitler zo met zijn gevangenen omging laat zien hoeveel waarde hij eraan hechtte om de daders van deze daad te straffen. Hiermee wordt benadrukt hoe zwaar de nazi's aan deze daad tilden. De originele beelden van de *Plötzensee*-gevangenis zijn in *Sie wollten Hitler töten* verwerkt. In *War and Remembrance* wordt een dergelijke scène nagespeeld, maar in de productie van Knopp gaat het om de authentieke beelden. Dat zulke martelingen nog steeds diepe sporen nalaten blijkt uit de voice-over: '*Das Trauma der Fleischerhaken von Plötzensee: Es beherrscht die Enkel noch sechzig Jahre danach*'²⁷⁷. Deze constatering wordt daarna nog met door de volgende opmerking gevolgd: '*Die Enkel, sie litten nicht zuletzt unter der Frage, ob die heldenhaften Grossväter wirklich so glorreich waren*'²⁷⁸. Een groot deel van de kleinkinderen zit zestig jaar later duidelijk nog met de erfenis van de grootvaders. Die erfenis wordt nog eens vergroot door de manier waarop de 20. Juli tot symbool van het verzet tegen Hitler is geworden. Zij vragen zich letterlijk af, of deze daad wel als symbool van de Duitse identiteit gezien moest worden.

Tom Cruise als Stauffenberg in *Valkyrie*

In 2008 werd het verhaal van de 20. Juli in Hollywood verfilmd. Daarmee werd de aanslag van de 20. Juli voor het eerst verwerkt in een grote internationale bioscoopfilm. Voor de rol van Stauffenberg werd niemand minder dan Tom Cruise gecast. Door het verhaal van de 20. Juli in een Hollywood-vorm te gieten, wordt het een regelrechte thriller. Om toch dicht bij de ware geschiedenis te blijven, is bij deze film veelvuldig gebruik gemaakt van de adviezen van Peter Hoffmann²⁷⁹. Deze Duitse historicus heeft veelvuldig onderzoek gedaan naar het verzet in Duitsland tegen Hitler, en bovendien ook naar Stauffenberg zelf.

Het feit dat Cruise gecast was als de held Stauffenberg leidde in kringen van historici tot veel scepsis: wat zou er met de Duitse nationale held gebeuren?²⁸⁰. Er heerste angst in Duitsland dat hij zijn rol als Stauffenberg als uithangbord voor de *Scientology*-beweging zou gaan

²⁷⁷ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 140.

²⁷⁸ Ibidem, 140.

²⁷⁹ Edward N. Snyder. Review of Director: Bryan Singer, *Valkyrie*. H-German, H-Net Reviews. October, 2009. URL: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=25886>, 1-3, 2.

²⁸⁰ Snyder, *Review of Valkyrie*, 1.

gebruiken²⁸¹. In de praktijk bleek dat mee te vallen. De Stauffenberg die Cruise neerzette leidde bovendien juist tot veel positieve kritieken²⁸². Hij laat Stauffenberg zien met meer moed dan ooit²⁸³. Het feit dat Bryan Singer van het verhaal van Stauffenberg geen actiefilm maar een ware *suspensethriller* heeft gemaakt, zorgt ervoor dat deze film door critici zelfs tot een aanrader wordt verheven²⁸⁴. Voor de onwetende kijker moest het zo lang mogelijk onduidelijk blijven of de aanslag zou slagen of niet. Op deze manier wordt de spanning voor de kijker richting het einde steeds groter. Hierin ligt vooral de vernieuwing in de *Valkyrie*-verfilming: er is minder sprake van zingeving en veel meer sprake van vermaak en spanning.

De dualiteit tussen mensen die actief waren binnen het nazisysteem en uiteindelijk besluiten zich daar actief tegen te verzetten komt in *Valkyrie* minder naar voren dan in *Stauffenberg*²⁸⁵. Aan het begin van de film is al duidelijk dat er gehandeld dient te worden tegen Hitler. De SS is een schande voor het Duitse leger en er wordt gelijk aangehaald dat de oorlogsmisdaden in vooral Oost-Europa tot afgrijzen hebben geleid bij veel officieren binnen de *Wehrmacht*. Daar bovenop komt eigenlijk de opmerking die de doorslag in de motivatie van Stauffenberg geeft: Hitler is een aartsvijand van Duitsland; ‘*we can serve Germany or the Führer, but not both*²⁸⁶. De belangrijkste reden in *Valkyrie* om deel te nemen aan het verzet is de massamoord op de Joden. Volgens Fest was die reden voor de verzetsleden van secundair belang²⁸⁷.

Stauffenberg geeft aan dat mensen om hem heen de waarheid niet willen of kunnen zien. Hij ziet zichzelf als een soldaat die zijn land dient, maar het Duitsland zoals dat nu bestaat is zijn Duitsland niet meer²⁸⁸. Hij en de andere verzetsleden accepteren het feit dat de meeste Duitsers een aanslag op het naziregime wel degelijk als verraad zien²⁸⁹.

Daarbij komt het feit dat *Valkyrie* net als *The plot to kill Hitler* en *Stauffenberg* veel aandacht schenkt aan de familie van Stauffenberg.

²⁸¹ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 181.

²⁸² Trummer, *Im Focus der Kamera: Der 20. Juli und die Brüder Stauffenberg im Spielfilm*, 171.

²⁸³ Claudius Seidl, ‘Komm in das totgesagte land’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19 januari 2009.

²⁸⁴ Claudius Seidl, *Komm in das totgesagte land*

²⁸⁵ Snyder, *Review of Valkyrie*, 2.

²⁸⁶ Singer, *Valkyrie*, 03:00.

²⁸⁷ Fest, *Plotting Hitler's death*, 295.

²⁸⁸ Knopp *Stauffenberg*, 117.

²⁸⁹ Snyder, *Review of Valkyrie*, 1.

Bij *Valkyrie* gaat het naast Nina von Stauffenberg (gespeeld door Carice van Houten) vooral om de kinderen. Hij zegt dat als hij nu zou sterven hij zijn kinderen niets dan schaamte zou achterlaten²⁹⁰. Als dat het geval zou zijn, zou hij een echte verrader zijn.

In *Valkyrie* is sprake van dezelfde motieven als in de andere films. Alleen worden de motieven hier meer op zijn kinderen betrokken. Het is een misdaad om deel uit te maken van het naziregime. Het gaat er niet zozeer om dat Duitsland gered moet worden, Stauffenberg wil mensenlevens redden²⁹¹. Daarmee wordt de film niet alleen voor een Duits publiek interessant. Stauffenberg wordt als een klassieke Hollywood-held neergezet, zodat hij ook in de Verenigde Staten voor rinkelende kassa's kan zorgen. Tot het einde toe blijft het spannend of hij gaat slagen in zijn opzet om Hitler om het leven te brengen.

Net als in *The plot to kill Hitler* levert het *Walküre*-signaal een haast komische scène op. Majoor Remer komt tot de conclusie dat het *Walküre*-plan voor een coup wordt gebruikt. Daarop vraagt één van zijn soldaten dan wie er achter de coup zitten. Remer antwoordt daarop met: *'we are the coup, you idiot. We've been duped!'*²⁹².

Von Tresckow speelt in *Valkyrie* een grotere rol dan in andere verfilmingen. Zijn motieven worden meer uitgelicht. Ook zijn verzetsverleden komt meer naar voren. Daarnaast is de rol van Fromm interessant. Hij is in feite de enige persoon die niet eenduidig goed of slecht is²⁹³. Tegelijkertijd is vooral in gesprekken tussen Goerdeler en Stauffenberg duidelijk te zien dat het verzet tegen Hitler heterogeen was²⁹⁴.

Er is in *Valkyrie* meer aandacht voor de periode van ná de 20. *Juli* dan in andere films. Dit komt overeen met werken van bijvoorbeeld Hoffmann en Fest. Ook zij beschrijven de periode na de aanslag. Daarbij gaat het om de arrestaties, de martelingen en het proces voor het *'Volksgerichtshof'*. Fest beschrijft daarbij de processen van bijvoorbeeld Von Witzleben en Keitel uitvoerig²⁹⁵. Er is in recentere werken over Stauffenberg en de 20. *Juli* meer aandacht voor de periode na de aanslag. De dood van Stauffenberg is niet langer het eindpunt van de 20. *Juli*.

²⁹⁰ Singer, *Valkyrie*, 16:25.

²⁹¹ Robnik, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik*, 213.

²⁹² Ibidem, 222.

²⁹³ Bart van der Put, 'Valkyrie', *Het Parool*, 21-01-2009.

²⁹⁴ Trummer, *Im Focus der Kamera: Der 20. Juli und die Brüder Stauffenberg im Spielfilm*, 172.

²⁹⁵ Fest, *Plotting Hitler's death*, 297.

Ondanks de context van het verzet en het feit dat er belangrijke rollen voor andere verzetsleden als Beck en Von Tresckow zijn, is Stauffenberg onmisbaar. De waarde van zijn daad is moeilijk te overschatten. Datzelfde geldt voor zijn opofferingsgezindheid²⁹⁶. Stauffenberg lijkt hierdoor verheven boven de rest van de verzetsleden, maar verscheidene mensen als Beck en Von Tresckow zijn net zo onmisbaar als Stauffenberg. Het grote verschil in *Valkyrie* is dat Stauffenberg gezien wordt als de enige man die daadwerkelijk tot actie durfde over te gaan. *Valkyrie* zet zich daarmee net als in andere verfilmingen af tegen het nazibeeld van de antiheld. *Valkyrie* maakt door dit Hollywood-jasje een actieheld van Stauffenberg. Tegelijkertijd geeft zijn *Wehrmacht*-uniform aan dat hij niet zonder meer een goed persoon was. Zijn uniform maakte hem niet tot de rechtvaardige man die hij was. In de jaren '80 vond in de *Bundeswehr* een herwaardering van de *Wehrmacht* plaats. Duidelijk was dat het onderscheid tussen SS en *Wehrmacht* dat in de jaren '50 en '60 hoogtij had gevierd, helemaal niet zo groot was. Doordat veel oud *Wehrmacht*-officieren met pensioen gingen, kwam dat nieuwe beeld langzaam naar buiten²⁹⁷. Het werd duidelijk door middel van boeken als *'Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944'* dat de *Wehrmacht* net zo verantwoordelijk was voor oorlogsmisdaden aan het Oostfront als de SS²⁹⁸. Daarbij ging het om de *Wehrmacht* als geheel. Stauffenbergs uniform maakte hem dus niet meer per definitie goed in verfilmingen vanaf de late jaren '80; zijn keuzes maakten een goed persoon van hem²⁹⁹.

Stauffenberg als symbool voor de Duitse geschiedenis?

Er is in de laatste vijftientig jaar een ander beeld van Stauffenberg in films zichtbaar. In de jaren '50 en '60 was Stauffenberg vooral een heldhaftige soldaat die bezig was het moreel juiste te doen. Dit had vooral te maken met het feit dat aan de naam Stauffenberg bij het grote publiek een negatieve connotatie hing. In de laatste vijftientig jaar is Stauffenberg anders afgebeeld. Er was meer sprake van diepgang in de verfilmingen over de *20. Juli*. Vooral in de films *Stauffenberg* en *Valkyrie* is veel aandacht voor de familie van Claus. Toch is het opvallend dat de eerste verfilming waar de familie Stauffenberg een rol in speelt de Engelstalige verfilming *The plot to kill Hitler* is. Zijn vrouw Nina speelt vooral in *Stauffenberg* een belangrijke rol. Er is sprake van een persoonlijke strijd in de persoon van Stauffenberg zelf. Deze strijd komt in *Stauffenberg* naar voren. Dat de familie van

²⁹⁶ Hoffmann, *Stauffenberg*, 285.

²⁹⁷ Von Aretin, *Die Enkel des 20. Juli*, 117.

²⁹⁸ Dassen en Nijhuis, *Inleiding*, 19.

²⁹⁹ Seidl, *Komm in das totgesagte Land*.

Stauffenberg in de recentere films meer aan bod komt is logisch gezien het feit dat hun leed het leed van de gehele Duitse natie is geworden. De kinderen en kleinkinderen zijn geen paria's meer. De grote herdenkingen van de *20. Juli* worden zelfs nauwelijks meer bezocht door nabestaanden, omdat deze herdenkingen steeds meer losstaan van hun eigen familieleed.

In de afgelopen vijftig jaar is echter wel een eenduidige conclusie getrokken over de rol die Stauffenberg en de *20. Juli* in die geschiedenis speelden. Zijn laatste biografen, Guido Knopp voorop, schilderen hem unaniem af als een held. Ook Joachim Fest geeft aan dat de waarde van Stauffenberg en de *20. Juli* zit in het feit dat er überhaupt een aanslag werd gepleegd op Hitler. Dat deze aanslag mislukte maakt voor zowel Knopp als Fest niet uit. De aanslag is ondergeschikt aan de waarde die zij in zich draagt. Dat beeld komt net als in de eerdere verfilmingen terug met de symboliek van de *20. Juli* als 'geweten van het andere Duitsland' en de 'opstand van het geweten'. *Stauffenberg* en *Valkyrie* leggen zelfs nog meer nadruk op de persoon Stauffenberg zelf. In *Valkyrie* is Stauffenberg voor het eerst te zien als een ware actieheld in een Hollywood *suspensethriller*, waarbij voor de onwetende kijker tot het einde onduidelijk is of Stauffenberg de *20. Juli* overleefd heeft. Claus von Stauffenberg lijkt zelf steeds meer een *lieu de mémoire* te worden: hij is een symboolfiguur in de Duitse geschiedenis. Zijn waarde is zoals Goebbels middels propaganda al liet blijken niet te onderschatten. Alleen is hij van de personificatie van het kwaad dat Duitsland naar de afgrond kan leiden geworden tot het symbool van het 'geweten van het andere Duitsland'. Een Duitsland dat niet vergeten mag worden. Andere facetten van de persoon Stauffenberg of de *20. Juli* als geheel komen niet aan de orde. Van de conservatieve revolutie waarnaar vooral Goerdeler zo verlangde is niets terug te zien in alle films. Daarnaast wordt in geen van de verfilmingen melding gemaakt van de echte drijfveer van Stauffenberg, maar ook van onder anderen Von Tresckow. Juist doordat zij van Pruisische adel waren, voelden zij dat er gehandeld moest worden. De Pruisische erecode, of *noblesse oblige* zoals Von der Dunk het verwoordt, met een uitgesproken Pruisisch staatsethos, die een groot deel van de verzetsleden bracht tot deze 'tirannenmoord', komt in geen van de films terug. Hierdoor worden de films over de *20. Juli* en Stauffenberg als persoon eendimensionaal.

Conclusie

‘Denn der 20. Juli und all die anderen Versuche des Widerstands gegen Hitler und das NS-Regime, sie haben nicht nur ein faktische Bedeutung, sondern auch eine sehr klare moralische – und bei genauer Betrachtung natürlich eine eminent politische. Aus diesem Erbe konnte die neu gegründete Bundesrepublik Legitimation schöpfen. [...] Ja, von diesem moralischen Erbe zehrt unser Land bis heute.’³⁰⁰

Bondspresident Joachim Gauck 20 juli 2014

Volgens bondspresident Gauck teert de gehele Duitse natie heden ten dage nog op het morele besef van de verzetsleden. De *20. Juli* gaf de bondsrepubliek haar legitimatie. Dit citaat bevat daarmee een zeer positief beeld van de aanslag op Hitler van 20 juli 1944. Dit onderzoek heeft diezelfde beeldvorming rond Stauffenberg en de *20. Juli* centraal gesteld. Daarbij is voor de beeldvorming gebruik gemaakt van nazipropaganda en een deel van de films en documentaires die in de jaren na de oorlog zijn verschenen. Een analyse van alle films was voor dit onderzoek een té grote basis geweest. Daarom is een selectie gemaakt van alle verschenen films en documentaires. De films die de meeste publiciteit in Duitsland hebben gekregen zijn behandeld. Daarbij is rekening gehouden met het moment van uitkomen, maar ook met de plaats van productie. Omdat het effect van de nazipropaganda op de Oost-Duitse bevolking (1949-1990) niet of nauwelijks valt te meten, zijn films uit de voormalige DDR buiten beschouwing gelaten. Voor een vervolgonderzoek zou het echter wel interessant zijn om te kijken in hoeverre de verfilmingen uit de BRD en de DDR met elkaar overeenstemmen. Dit onderzoek draait echter om films die zijn gemaakt in de BRD, de VS en het Verenigd Koninkrijk. Door deze analyse van een breder scala beeldmateriaal zijn er gerichtere conclusies te trekken. Daarbij gaat het om de manier waarop de nazipropaganda als ‘negatief’ heeft doorgewerkt op de beeldvorming rondom Stauffenberg en de *20. Juli* in West-Duitsland en sinds de eenwording in 1990 in Duitsland als geheel. De ‘verbeelding’ van de *20. Juli* begon meteen in de radiospeeches van Hitler en Goebbels en de Deutsche Wochenschau in 1944. Juist de analyse van films en docudrama’s na 1945 als bron is daarom een logische keuze.

Het feit dat van alle aanslagen op het leven van Hitler deze met afstand de grootste betekenis heeft gekregen in het Duitse collectieve geheugen was voor mij de katalysator van dit onderzoek. De *20. Juli* wordt tegenwoordig in Duitsland als *lieu de mémoire* gezien. Het collectieve geheugen van Duitsland reflecteert slechts enkele facetten van de aanslag van 20 juli 1944 en haar belangrijkste hoofdpersoon: Stauffenberg. Deze trend werd al op de avond

³⁰⁰ Joachim Gauck, *Ansprach bei der Feierstunde der Bundesregierung am 20. Juli 2014* (Voordracht 20 juli 2014) 1-5, 2.

van de aanslag zelf ingezet. Hitler omschreef de aanslag op zijn leven als een daad van mythische proporties. Slechtere Duitsers als deze mensen waren er niet te vinden. Zij hadden niet zozeer een aanslag op de *Führer* van die gemeenschap gepleegd, maar een aanslag op de gehele gemeenschap zelf. Het Duitse Rijk zelf was bijna in zijn hart getroffen. Dat kon alleen maar zijn gedaan door mensen die daar zelf niet bij konden horen.

De nazipropaganda over Stauffenberg en de *20. Juli* is in zoverre van invloed geweest op de latere beelden, dat zij als een (omgekeerde) uitvergroting in het Duitse collectieve geheugen voortleeft. Daarbij is het beeld van de *Clique ehrgeiziger Offiziere* nog tot ver in de jaren '60 en '70 bij veel Duitsers blijven hangen. Hitler en Goebbels waren de eersten die de *20. Juli* op een dergelijke wijze uitvergrootten, zij leverden het “negatief” van de latere symbolisering. In deze zin is de invloed van de nazipropaganda over de *20. Juli* te vergelijken met het effect van de nazipropaganda naar aanleiding van het bombardement op Dresden. Bas von Benda signaleert dat deze propaganda veel invloed heeft gehad op de latere historiografie. Daarbij gaat het om het door Goebbels gecreëerde thema dat door de vernietiging van Dresden en de Duitse steden de kern van het *Abendland* in de ziel geraakt was. De Duitse bevolking was het slachtoffer van een onmenselijke luchtoorlog die vooral door de geallieerden geïnitieerd zou zijn³⁰¹, het aantal slachtoffers werd ook veel hoger geraamd. De ‘uitvergroting’ van Dresden heeft de discussie over de geallieerde bombardementen heel lang bepaald.

Stauffenberg en de *20. Juli* als *lieu de mémoire* zijn een simplistische weergave van de werkelijkheid. Maar ook historici als Fest en Knopp geven tegenwoordig een simplificatie van de werkelijkheid, door de daad an sich centraal te stellen, en niet de (ideologische) context van de dader.

Goebbels benadrukte dat vooral de elite een grote hand had in de aanslag. Vervolgens hebben de nazi's alle mogelijk stappen ondernomen om de herinnering aan de aanslag uit het Duitse geheugen te wissen.

Dit feit heeft samen met een periode van *beredtes Schweigen* en het gevoel van een *Stunde Null* min of meer geleid tot het vergeten van de aanslag in de eerste naoorlogse tijd. Voor zover de Duitse bevolking in de jaren '50 en '60 de naam Stauffenberg nog kende, hing daar vooral een negatieve connotatie aan. Dönhoff, Von Aretin en Fest hebben onderzocht hoe Stauffenberg en de *20. Juli* werden gezien door de Duitse bevolking in de jaren na de oorlog.

³⁰¹ B.R. von Benda-Beckmann, *A German catastrophe? German historians and the Allied bombings, 1945-2010* (Amsterdam 2010) 352.

Een groot deel van de bevolking had de aanslag weggedrukt. Daardoor groeide een nieuwe generatie op zonder te weten wie Stauffenberg was.

De verfilmingen van de *20. Juli* uit de jaren 1950-1970 laten een tegenovergesteld beeld zien. Na een periode van bezinning ontstond midden jaren '50 een roep om herwaardering van het verzet. Dit gebeurde onder leiding van politici als Theodor Heuss en historici als Hans Rothfels. Zij vonden dat vooral de symbolische waarde van de aanslag herinnerd diende te worden. Daarbij gaat het om een tweezijdige symbolische waarde. Aan de ene kant was de *20. Juli* een opstand van het geweten. De verzetsleden handelden zoals zij dachten dat juist was, en probeerden daarmee in hun optiek Duitsland te redden. Dit feit zou verlichting moeten brengen voor het Duitsland van na de oorlog. Daarnaast was de *20. Juli* hét voorbeeld van het feit dat er wel degelijk verzet was tegen Hitler. Dit beeld is feitelijk in iedere verfilming terug te vinden.

Doordat de BRD na de Tweede Wereldoorlog met een schone lei, de *Stunde Null*, begon, moest er gezocht worden naar een nieuwe identiteit. Stauffenberg en de *20. Juli* zouden daarbij vanwege de symbolische waarde van onschatbare betekenis kunnen zijn. Juist de manier waarop academici en politici geforceerd deze simplistische weergave bleven benadrukken, terwijl het Duitse volk vooral met het nazibeeld in het hoofd zat, heeft de *20. Juli* tot een *lieu de mémoire* gemaakt. De verfilmingen over de aanslag in de jaren '50 en '60 laten mede daardoor een eenzijdig positief beeld van Stauffenberg zien. Dat begon in 1951 met *The desert fox*, een film die vanwege zijn positieve beeld van Stauffenberg veel bijval kreeg onder politici en academici. Gezien het feit dat Duitsland in de eerste jaren na de oorlog gebukt ging onder de schuldvraag, is het niet verrassend dat de eerste verfilming van de *20. Juli* een niet-Duitse productie was. Wel is het verrassend dat de nazibeeldvorming helemaal werd omgekeerd. Hij is van antiheld een held geworden. De aanslag zelf doet er in de verfilmingen verder eigenlijk weinig toe. Waar het om draait is de symbolische waarde die aan de *20. Juli* kleeft. Deze wordt tot mythische proporties opgeblazen. De uitvergroting van de aanslag, die begon bij Goebbels, vindt in de jaren na de oorlog navolging in de beeldvorming. De positieve symbolische waarde wordt tot mythische grootte opgeblazen.

In de jaren na de Duitse eenwording vindt feitelijk dezelfde trend plaats. Onder leiding van filosofen als Jürgen Habermas wordt de angst dat Duitsland in haar oude fouten vervalt na de eenwording hardop uitgesproken. Men mag het eigen verleden niet relativiseren en historiseren. Historici als Ernst Nolte hebben wel degelijk geprobeerd de holocaust in een groter historisch raamwerk te plaatsen. Het grootste punt van kritiek hierop was, dat hiermee de holocaust

werd 'genormaliseerd'. Ook na de eenwording bleef de nationale identiteit van Duitsland een heikel punt. Juist de *20. Juli* stond daardoor centraal in het Duitse collectieve geheugen. Het collectieve geheugen van de DDR werd grotendeels vergeten. De *lieux de mémoire* van de BRD stonden centraal in de nieuwe Duitse staat en werden nog versterkt.

Daardoor komen Stauffenberg en de *20. Juli* in de verfilmingen die zijn gemaakt vanaf 1985 op praktisch dezelfde wijze naar voren als in eerdere filmische weergaven. De nadruk blijft liggen op de symboliek van de daad, en niet zozeer op de aanslag zelf. Hierdoor worden veel facetten die het verzet tegen Hitler kenmerkte en interessant maakte achterwege gelaten. Nergens is het beeld van de *noblesse oblige* te zien. Nergens wordt er melding gemaakt van de tegenstellingen binnen het verzet zelf. Ook haar antidemocratische sentimenten komen in geen van de verfilmingen over Stauffenberg en de *20. Juli* naar voren. Over de eventuele gevolgen van de aanslag wordt alleen in de semidocumentaires gerept. Daar wordt echter een zeer positief beeld geschetst, waarvan maar de vraag is in hoeverre dat ooit had kunnen gebeuren.

Er zijn wel degelijk verschillen te benoemen tussen de films uit de jaren '50 en '60 en verfilmingen van na 1985. Het grootste verschil is de persoon Stauffenberg zelf. Hij wordt in de Duitse films van de jaren '50 voornamelijk als soldaat gezien. Hiermee wordt een rehabilitatie van de *Wehrmacht* in de hand gewerkt. Latere verfilmingen gaan vooral in op de rol van Stauffenberg als echtgenoot en vader. De aanzet daarvoor is wederom gegeven door een Amerikaanse verfilming. Angelsaksische films hebben meer taboes doorbroken met betrekking tot Stauffenberg en de *20. Juli* dan Duitse verfilmingen. Het feit dat de *20. Juli* voor het eerst in een Amerikaanse film te zien was, is daar het bekendste voorbeeld van. Maar het is ook een feit dat Hitler voor het eerst te zien is in *War and remembrance* en *The plot to kill Hitler*. Hieruit blijkt dat Duitse filmmakers het liefst toch de al bewandelde paden volgen als het over het Duitse oorlogs- en verzetsverleden gaat. Dat gold voor de eerste jaren na de oorlog, maar dat geldt net zo goed voor de recentere verfilmingen. Doordat in Duitsland de angst bestaat het eigen verleden te normaliseren en te historiseren, wordt er zo min mogelijk van de al bekende paden afgeweken. Gebeurt dat wel (zoals met *Der Untergang*), dan wacht een stortvloed aan kritiek.

In recentere films is er een minder groot verschil tussen goed en kwaad. Er is nog steeds een sterk onderscheid, maar het is minder groot dan in de films uit de jaren '50 en '60. Het grootste verschil tussen goed en kwaad zit wederom in de Duitse verfilmingen.

Stauffenberg blijkt zelf ook niet alles goed te doen, maar door de manier waarop dat in beeld wordt gebracht, wordt zijn mythe alleen maar groter. Eigenlijk is de persoon van Friedrich Fromm in *Valkyrie* nog de meest interessante in alle verfilmingen. Hij is niet goed en niet slecht. Alle andere personages zijn in één van beide kanten in te delen. De *Valkyrie* verfilming is in vergelijking met de andere films een apart geval. De film is niet zozeer gemaakt om mensen kennis te laten nemen van het verleden. Veel meer is het bekende verzetsverhaal in een Hollywood-jasje gegoten. Daarbij wordt gebruik gemaakt van allerlei filmische trucs, waardoor de *20. Juli* een *suspensethriller* wordt. Spanning en vermaak staan in deze verfilming voorop, pas daarna komt de zingeving.

Voor mij is het wel een feit dat de symboliek alles bepalend is geworden. Dat geldt voor zowel de benadering van filmmakers als voor politici en historici. Films geven een bepaalde weergave van de werkelijkheid, hun 'realisme' is zeer suggestief. Filmmakers willen ook geen 'volledig' overzicht geven van een historische gebeurtenis, maar juist een expressieve duiding. De filmische verbeelding van de *20. Juli* versterkte de toenemende collectieve herdenking, de aanslag werd een icoon en werd 'verbeeld'. Historici als Knopp en Fest hechten echter (te) veel waarde aan het feit dát de aanslag gepleegd is. En dit is nu ook de teneur van de officiële redevoeringen tijdens de herdenking.

Hoe zeer de *20. Juli* als symbool van herinnering deel is geworden van de identiteit van de Bondsrepubliek blijkt uit de massale herdenkingen, zoals die van 20 juli 2004 en recent tijdens de grote herdenkingen rond 20 Juli 2014, zeventig jaar na dato. Mede door de massaliteit van deze herdenkingen, zijn er nauwelijks nog familieleden van verzetsleden aanwezig. Zij vragen zich af of hun familieleden wel helden waren en of deze heldenverering wel op zijn plek is. Danyel stelt terecht dat daardoor een simplificatie van de ware gebeurtenis in het collectieve geheugen wordt opgenomen. Daarmee komen wij terug tot een belangrijk element van het begrip *lieu de mémoire*: het is niet de herinnering an sich, maar een constructie van een herinnering, een collectief artefact. Hierdoor wordt de historie van 20 juli 1944 vergeten. De context en de motieven van Stauffenberg c.s. verschilden geheel van de democratische waarden van de latere Bondsrepubliek. Zij hadden een ander ideaal voor het Duitsland ná Hitler. De persoonlijke moed van de daders van de aanslag van de *20. Juli* blijft onmiskenbaar.

Literatuurlijst

- Agde, Günter, 'Der Sprung durchs Bild der Kamera: Stauffenberg und der 20. Juli im Film', *Zeitgeschichte-online*, Thema Der 20. Juli, Juli 2004
- Aretin, Felicitas von, *Die Enkel des 20. Juli 1944* (Leipzig 2004)
- Battistelli, Pier Paolo, *Erwin Rommel: Leadership, Strategy, Conflict* (Oxford 2010)
- Benda-Beckmann, von, B.R., *A German catastrophe? German historians and the Allied bombings, 1945-2010* (Amsterdam 2010)
- Benz, Wolfgang, 'Zum Umgang mit nationalsozialistischer Vergangenheit in der Bundesrepublik' in: Jürgen Danyel (ed.), *Die geteilte Vergangenheit: Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten* (Berlijn 1995) 47-60
- Bernard, H. 'Der deutsche Widerstand gegen Hitler', in: Hans-Adolf Jacobsen (ed.) *20. Juli 1944: Die deutsche Opposition gegen Hitler im Urteil der ausländischen Geschichtsschreibung* (Bonn 1969) 11-42
- Boer, Connie de, en Brennecke, Swantje, *Media en publiek: theorieën over media-impact* (Amsterdam 2005)
- Boterman, Frits 'Het Goldhagen-debat: geen Duitsers, geen holocaust' in: Patrick Dassen en Ronald Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 129-152
- Clark, Christopher, *Iron Kingdom: the rise and downfall of Prussia 1600-1947* (Londen 2006)
- Crowther, Bosley, 'The Night of the Generals: O'Toole Stars in Story About Nazi Officers', *the New York Times*, 3 Februari 1967
- Danyel, Jürgen, 'Der 20. Juli' in: Étienne François en Hagen Schulze, *Deutsche Erinnerungsorte* (Band II, München 2001) 220-237
- Danyel, Jürgen, 'Unwirtliche Gegenden und abgelegene Orte? Der Nationalsozialismus und die deutsche Teilung als Herausforderungen einer Geschichte der deutschen 'Erinnerungsorte'', *Geschichte und Gesellschaft* 24 (1998) 463-475
- Dassen, Patrick en Nijhuis, Ton, 'Inleiding' in, Dassen, Patrick en Nijhuis, Ton (ed.) *Gegijzeld door het verleden: Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 9-22
- Dillmann, Claudia, *2 x 20. Juli: die Doppelverfilmung von 1955* (Frankfurt am Main 2004)
- Dönhoff, Maria Gräfin, *Um der Ehre willen: Erinnerungen an die Freunde vom 20. Juli* (Berlijn 1994)
- Dunk, H.W. von der, 'Claus Schenk von Stauffenberg: mythe en daad', *Tijdschrift voor geschiedenis* 120 (2007) 304-315
- Dunk, H.W. von der, 'Stauffenberg was held, geen EU-democraat', *Trouw*, 27 juli 2004
- Fest, Joachim C., *Plotting Hitler's death: the German resistance to Hitler 1933-1945* (herdruk New York 2012)
- Fest, Joachim, *Staatsstreich: Der lange Weg zum 20. Juli* (Berlijn 1994)
- Finker, Kurt, *Der 20. Juli 1944: Militärputsch oder Revolution?* (Berlijn 1994)
- Frei, Norbert, *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München 1996)
- Gauck, Joachim, *Ansprache bei der Feierstunde der Bundesregierung am 20. Juli 2014*, 20 juli 2014

- Giebeler, Marcus: *Die Kontroverse um den Reichstagsbrand: Quellenprobleme und historiographische Paradigmen* (München 2010)
- Gillett, John, 'Es Geschah am 20 Juli (Jackboot Mutiny), Germany, 1955', *Monthly Film Bulletin* 264 (1956)
- Gillet, John, 'The Night of the Generals', *Monthly Film Bulletin* 397 (1967) 42
- Goebbels, Joseph, 'Der Befehl de Pflicht', *Das Reich*, 6 augustus 1944
- Golz, Hans-Georg, 'Editorial', *Aus Politik und Zeitgeschichte Beilage zur Wochenzeitung das Parlament*, 28 juni 2004
- Görner, Eberhard, 'Der 20. Juli 1944 im deutschen Film' in: *Aus Politik und Zeitgeschichte Beilage zur Wochenzeitung das Parlement*, 28 juni 2004 31-38
- Groehler, Olaf, 'Verfolgten – und Opfergruppen in den politischen Auseinandersetzungen in der SBZ und DDR' in: Jürgen Danyel (ed.), *Die geteilte Vergangenheit: Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten* (Berlijn 1995) 17-30
- Hall, Stuart, *Representation* (Milton Keynes 2003)
- Hassel, von, Kai-Uwe, 'Das Vermächtnis des 20. Juli. Ein Ereignis in unserer Geschichte, das dem deutschen Volk zur Ehre gereicht', *Gedenkstätte Deutscher Widerstand* (2006) 1-3
- Hitler, Adolf, *Mein Kampf* (herdruk München 1943)
- Hoffmann, Peter, *Review of Stauffenberg*, H-German, H-Net Reviews, March, 2004. URL: <http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=658>
- Hoffmann, Peter, *Stauffenberg: a Family History, 1905-1944* (derde druk Londen 2008)
- Hoffmann, Peter, *The history of the German resistance 1933-1945* (Londen 1996)
- Houston, Penolope, 'Rommel-Desert Fox, U.S.A., 1951', *Monthly Film Bulletin* 204 (1951) 344
- Jessen, Jens, 'Operation Walküre angelaufen', *Die Zeit*, 15 Januari 2009
- Kempen, Johan van, *Geschreven op het scherm: een methode voor filmanalyse* (herdruk Heesch, 2005)
- Kirst, Hans Hellmut, *The Night of the Generals* (herdruk Londen 2002)
- Knopp, Guido, *Sie wollten Hitler töten* (München 2005)
- Knopp, Guido, *Stauffenberg: Die wahre Geschichte* (herdruk München 2009)
- Kramarz, Joachim, *Claus Graf Stauffenberg: 15. November 1907 – 20. Juli 1944, Das Leben eines Offiziers* (Frankfurt am Main 1965)
- Leikauf, Roland 'Geschichtsästhetik und Affektpolitik: Stauffenberg und der 20. Juli im Film 1948-2008' *Historical Journal of Film, Radio and Television* 31 (2011) 601-603
- Loeffel, Robert, 'Sippenhaft, Terror and Fear in Nazi Germany: Examining One Facet of Terror in the Aftermath of the Plot of 20 July 1944', *Contemporary European History* vol.16 no.1 (Feb. 2007) 51-69
- Mohler, Armin, *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918-1932: Ein Handbuch* (herdruk Darmstadt 1972)
- Mommsen, Hans, *Alternative zu Hitler: Studien zur Geschichte des deutschen Widerstandes* (München 2000)
- Mommsen, Hans, *Germans against Hitler: the Stauffenberg plot and resistance under the third reich* (herdruk Londen 2009)
- Müller, Christian, *Oberst i. G. Stauffenberg: Eine Biographie* (Bonn 1970)
- Niemi, Robert, *History in the Media: Film and Televsion* (Oxford 2006)
- Nora, Pierre, 'Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire*', *Representation* 26 (1989) 7-24

- Nora, Pierre, 'Entre mémoire et histoire. La problématique des lieux' in: Nora, Pierre, (ed.), *Les lieux de mémoire. Volume I: La République* (Parijs 1984)
- Nora, Pierre en Kritzman, Lawrence D. (ed.), *Realms of memory: Rethinking the French past. Vol. 1: Conflicts and divisions* (New York 1996)
- Put, Bart van der, 'Valkyrie', *Het Parool*, 21-01-2009
- Reichel, Peter, *Der schöne Schein des Dritten Reiches: Gewalt und Faszination des deutschen Fascismus* (Hamburg 2006)
- Reichel, Peter *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland: die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute* (München 2001)
- Robnik, Drehli, *Geschichtsästhetik und Affektpolitik: Stauffenberg und der 20. Juli im Film 1948-2008* (Wenen 2009)
- Roowaan, Ries 'Deutsche Täter sind keine Opfer': Het debat over het *Bonner Mahnmal* en de *Neue Wache*' in Patrick Dassen en Ton Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 83-100
- Rothfels, Hans, *The German opposition to Hitler* (herdruk, Frankfurt am Main 1958)
- Scheffer, Paul 'Geweten en vergeten: het Walser-Dubis-debat' in Patrick Dassen en Ton Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 179-198
- Scheurig, Bodo, '20. Juli 1944: was ist nach 30 Jahren geblieben?', *Die Zeit*, 19 Juli 1974
- Schirmacher, Frank, 'Stauffenberg: ein Geschichtsfilm ohne Geschichte', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25 Februari 2004
- Schlabrendorff, Fabian von, *Offiziere gegen Hitler* (Zürich 1946)
- Seidl, Claudius, 'Komm in das totes Land', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19 januari 2009
- Shabo, Megadah E., *Techniques of power and persuasion* (Clayton 2008)
- Smend, Axel, *Der 20. Juli 1944 und seine Rezeptop nach dem Krieg in Ost und West*, voordracht 17 oktober 2007
- Snyder, Edward N., *Review of Director: Bryan Singer, Valkyrie*. H-German, H-Net Reviews. October, 2009. URL: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=25886>
- Steinbach, Peter, 'Der 20. Juli 1944 – mehr als ein Tag der Besinnung und Verpflichtung' in: *Aus Politik und Zeitgeschichte Beilage zur Wochenzeitung das Parlament*, 28 juni 2004 5-10
- Steinbach, Peter, *Widerstand im Widerstreit: Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus in der Erinnerung der Deutschen* (tweede druk München 2001)
- Thompson, Kristin en Bordwell, David, *Film history: An introduction* (tweede druk New York 2003)
- Trummer, Peter I., 'Im Focus der Kamera: Der 20. Juli und die Brüder Stauffenberg im Spielfilm' in: Peter I Trummer en Konrad Pflug (ed.), *Die Brüder Stauffenberg und der Deutsche Widerstand: eine Bestandsaufnahme aus der Sicht der historisch-politischen Bildung* (Stuttgart 2009)
- Verbeeck, Georgi 'In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel: de *Historikerstreit*' in: Patrick Dassen en Ronald Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 23-42
- Verheyen, Dirk, 'Identiteit in de vitrine: het debat over het *Deutsches Historisches Museum* in Berlijn' in: Patrick Dassen en Ton Nijhuis (ed.), *Gegijzeld door het verleden: Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 43-62

- Voss, von, Rüdiger, *Der Staatsstreich vom 20. Juli 1944: politische Rezeption und Traditionsbildung in der Bundesrepublik Deutschland* (Berlijn 2011)
- Welch, David, *The third reich: politics and propaganda* (New York 2002)
- Wilkinson, Glenn R., *Review of Fest Joachim C., Plotting Hitler's Death: The Story of German Resistance*, H-Net Reviews, Augustus 1997
- Winkler, Heinrich August, *Der lange Weg nach Westen, Band II: Deutsche Geschichte: vom 'Dritten Reich' bis zur Wiedervereinigung* (München 2010)
- Wouk, Herman, *War and Remembrance* (herdruk 2010 New York)
- Auteur onbekend, '20. Juli, Mit Quickie-Methoden', *Der Spiegel* 27 (1955) 34-35

Beeldmateriaal

- *Der 20. Juli*, Falk Harnack (CCC Films, 1955)
- *Die Deutsche Wochenschau*, no. 725 (27 juli 1944)
- *Die Deutsche Wochenschau*, no. 726 (3 augustus 1944)
- *Es Geschah am 20. Juli*, G.W. Pabst (Ariston Films, 1955)
- *Operation Walküre*, Deel 1, *Initialzündung* en 2, *Tote Stunden* (WDR, 1971)
- *Sie wollten Hitler töten*, Deel 1, *Der einsame Held*; Deel 2, *Verpasste Chancen*; Deel 3, *Der Attentäter* en Deel 4, *Die letzte Chance* (ZDF 2004)
- *Stauffenberg*, Jo Baier (ARD 2004)
- *The Desert Fox: the Story of Rommel*, Henry Hathaway (20th Century Fox, 1951)
- *The plot to kill Hitler*, Lawrence Schiller (Warner Bros, 1990)
- *The Night of the Generals*, Anatole Litvak (Columbia Pictures, 1967)
- *Valkyrie*, Bryan Singer (MGM, 2008)
- *War and Remembrance Part IX & X*, Dan Curtis (ABC Circle Films, 1988)

Audiomateriaal

- Hitler, Adolf, *Radiospeech 20 juli 1944*,
<http://www.youtube.com/watch?v=LpCwuCzud-E>
- Goebbels, Joseph, *Worte und Analyse zum Stauffenberg Attentat*, datum onbekend,
<http://www.youtube.com/watch?v=zVGITYZbX9Q>